

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Д-р. ІЛАРІОН ОГІЄНКО
Архiepиcкoп Хoлмський і Пiдлiський

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА

ТОМ ДРУГИЙ

ВИДАВНИЦТВО
ЮРИЯ МИЩЕНКА

ПРАГА

Висоветский

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА «ЮТ»
Ч. 19—21

Др. ІЛАРІОН ОГІЄНКО
Архiepиcкoп Хoлмcький і Пiдлiacький

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА

Том другий

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

ПРАГА 1942

ВИДАВНИЦТВО ЮРІЯ ТИЩЕНКА

Авторські права застережені.

Друковано 3000 примірників.

Друкарня „Книгтіск“, Прага XIII., Самова 665.

Х.

**НА СВІТАНКУ БОРОТЬБИ ПРОТИ НОВОГО
СТИЛЮ.**

Живемо якось так*), що все забуваємо свою власну історію, забуваємо те, що вже не раз пережили, а від історії проте ніколи нічого доброго не вчимося. Кажуть часто, ніби історія — то вчителька життя, але досить хоч трохи уважніше приглянутися до сучасного життя, щоб переконатися в повній хибності цього твердження. Історія повторюється — казали це вдавнину, так само можемо казати це й тепер. Ось, скажемо, справа нового стилю, — це стара, давня наша справа, яку ми, українці, не раз уже болоче на спині своїй переживали. Маємо вже досвід, маємо його аж надто багато, і мусимо ж оглядатися на цей досвід.

В цій статті своїй я хочу коротко розповісти, як ще на початку заводи́ли нового сти́ля серед українців. Хочу пригадати те що пережили ми ще в XVI віці, бо те пережите так близько нагадує сучасне.

Ще з найдавнішого часу календар мав релігійне значення, особливо в очах простого народу. І власне через це довго не було змоги встановити більш-менш відповідний календар. За 46 р. до Р. Х. за цю справу взявся римський імператор Юлій Цезар; він, як pontifex maximus, і провів реформу старого календаря. Усе потрібне для цього зробив йому Оле-

*) Уперше ця стаття видрукувана була в «Духовній Бесіді» 1924 р., ч. 4. Тоді якраз, з розпорядження Митрополита Діонісія, в Польщі введено нового сти́ля, якого вірні не приймали, і в Церкві повстав неспокій.

ксандрійський астроном Созиген (Sosigenes). Систему Созигена затвердив Юлій Цезар, і цей календар став зватися Юліанським.

Значно пізніше, р. 325-го цей Юліанський календар прийняла вся християнська церква, й затвердила його на Нікейським Соборі. З того часу календаря цього вірно додержувалися всі християнські церкви.

Але Юліанський календар, дуже простий і зручний у своїй основі, проте не був точним, — він приймає рік за 365,25 днів, тоді як справді рік астрономічний має 365,2422 днів, цебто Юліанський рік довший за астрономічний аж на 11 минут і 13,9 секунди; ця різниця за 128 років складає одну добу.

Дуже рано звернули увагу на неточність Юліанського календаря; цікаво, що першими почали підкреслювати недостатки цього календаря грецькі вчені. Так, у середині XIV-го віку проти Юліанського календаря писав грецький ієромонах Матвій Властар; трохи пізніше проти нього виступив і візантійський письменник XIV в. Никифор Григора.

Але найбільшу увагу на недостатки Юліанського календаря звернув таки Рим та римський папа. Над поправою календаря працював багато папа Леон X. Собори Констанцький та Базельський також звертали увагу на потребу виправлення календаря, бо весінне рівноденство, яке Нікейський собор установив на 21 березня, з бігом часу все потроху відбігало від цього дня. Собор Тридентський справу виправлення календаря цілком доручив папі. І ото ж папа Григорій XIII р. 1578-го покликав до праці кращих учених та де-які університети, і доручив їм справу реформи Юліанського календаря. Всю цю роботу для папи проробив головно калабрійський учений Люїджі Лілію (Lillio). Щоб весінне рівно-

денство повернути на 21 березня, вирішено тоді додати до Юліянського календаря нових 10 днів. Історична булла папи Григорія XIII про реформу календаря появилася 24 лютого 1582 р. («*Inter gravissima*»); папа наказав, щоб по 4 жовтня йшло не 5, а 15 жовтня.

Про реформу календаря добре знали вчені того часу, і скрізь її обмірковували; багато було й таких, що відкрито заповідали, що користі від нового календаря не покриють тієї замішанини, які він безумовно викличе. Так воно й сталося. Новий стиль прийняли тільки католицькі народи, — Італія, Іспанія та Португалія розпорядження папи виконали в призначений день, а Франція та Нідерланди — через два місяці. Католицька Польща прийняла нового стилю тільки через рік, а Угорщина — аж р. 1587-го. Землі протестантські та православні рішуче відкинули нового стилю.

Новий стиль безумовно був ліпший за Юліянський, бо той справді потребував такої доброї направи. Але його не прийняли. Чому? А тому, що цю реформу пророблено в Римі, і в життя заведено такими методами, які православні рішуче осудили. Григоріянському календареві відразу надано релігійну католицьку фарбу, а це зробило його не до прийняття в усіх землях протестантських та православних. За справу заведення нового стилю взялися головні єзуїти, взялися з такими методами, що вони скоро зробили цю справу чисто католицькою догмою. Це католицьке забарвлення, надане Григоріянському стилю ще в XVI ст., лишилося за ним ще й сьогодні.

Папа Григорій скоро пересвідчився, що введення нового календаря в життя справді йде не так, як

сподівалися. Року 1583-го папа шле своїх послів до Костянтинопольського патріярха Єремії з багатими дарунками та з проханням прийняти новий стиль. Єремія дуже ввічливо прийняв послів, але відповідь обіцяв дати пізніше, по докладнім ознайомленні з справою. Так само звертався папа через свого нунція Поссевина й до могутого оборонця українського народу, князя К. Остриського, просячи його вплинути на патріярха Єремію та на український народ. К. Остриський справді запитав патріярха Єремію, що робити з новим стилем.

В листопаді 1583 р. патріярх Єремія скликав до Костянтинополя Собор східного духовенства. Собор дуже уважно обміркував календарну справу, і 20 листопада виніс свою постанову про новий стиль. Новий календар визнано тільки черговим експериментом, який так любить робити Рим на свою руку; визнано, що в Юліянськiм календарі справді є недостатки, але є вони також і в новім; зате старий календар зберігає давнє канонічне правило — не святкувати Великодня ні разом із жидами, ні перед ними, як то р. 325-го постановив Никейський собор згідно з 7 апостольським правилом; а новий папський календар порушив як раз це основне правило. Постанову собору оповістили по цілому православному світі. А хто наважився б святкувати по новому календарю, тому загрожено прокляттям.

Так повстала календарна прірва між православним Сходом та католицьким Заходом, прірва, не загачена й сьогодні.

Справа заведення нового календаря ніде не набрала таких гострих форм, як у Польщі, серед українського народу. Український народ відразу гостро поставився до спроби зламання свого традиційного

календаря. Не було згоди й серед самих католиків. Найкращим астрономом тогочасним у Польщі був доктор медицини та астрономії в Краківській Академії Ян Лятос. Це була людина високої освіти, щедро обдарована від природи; характер мав прямий і ніколи не ховався з своїми думками. Ось цей Ян Лятос і виступив проти нового Григоріянського календаря. Свої докори новому календареві Лятос подав до Краківської Академії, але та не прийняла їх; тоді завзятий астроном свої критичні замітки на календарну реформу переслав до Риму, проте там не звернули на них відповідної уваги. Щоб відмежуватися від непокірного астронома, Краківська Академія в 1582 р. внесла до мійських книг заяву, що вона не поділяє думок свого товариша. А тимчасом думки Лятоса ширилися по краю й підбадьорували українців до опозиції новому стилю.

Найповажніший муж українського народу, найсильніший оборонець віри православної, князь К. К. Острівський рішуче став проти нового стилю. А між тим армія єзуїтів взялася всякою ціною таки змусити «схизматиків» українців святкувати по новому стилю (тепер це стало рівнозначним — святкувати по-католицькому). Остріг, де тоді містилася славна Академія українська, став центром оборони старого календаря. І справді, православні мали за собою канонічні підстави; що папа Григорій зламав віковічну традицію й змусив святкувати католицький світ по іншому, — це було ясным для кожного. І Острівська Академія завзято виступає в обороні свого вікового календаря.

Але католики не мали охоти вести літературної полеміки з православними, і відразу схватилися за таке, що назавжди вбило всяке порозуміння в ка-

лендарній справі. Так, р. 1583-го львівський католицький арцибіскуп Соліковський, розагітований єзуїтами, вирішив силою примусити львівських українців таки прийняти нового стиля. Якраз на свят-вечір, 24 грудня 1583 р. по ст. ст. він послав брата свого Войтеха, разом з крилошанами та купою слуг, щоб вони силою позамикали православні церкви. Скрізь було повно святочно настроєного народу; озброєні посланці Соліковського з криком та галасом вривалися до церков та монастирів і силою розганяли священиків та народ, а на церковні двері попривішували арцибіскупські печатки. Це небувале насилля стало дуже голосним серед усього українського народу. Народ скрізь почав ремствувати. Запротестували проти нього й українські та білоруські чільні православні люди. І ось це голосне насилля підлило масла в календарну боротьбу, і зробило її ще більше запеклою та безконечною.

На протест кн. Острізького та інших українських магнатів король польський Степан Баторій змушений був дати православним 21 січня 1584 р. свою грамоту, в якій він урочисто публично заявив, що православним вільно святкувати свої свята по старому стилю, а цивільній владі наказав сторожко пильнувати, щоб православним не робили в святкуванні ніяких перешкод. Але католицьке духовенство вже так завзялося таки примусити непокірних «схизматиків» святкувати по новому стилю, що грамота королівська бажаного заспокоєння не принесла. Король змушений був ще два рази писати свої грамоти — 18 травня 1585 р. та 8 вересня 1586 р., аж поки розбурхане духовенство хоч трохи не заспокоїлося.

Цього саме часу проти нового стилю виступає й Острізька Академія, — р. 1587-го виходить з Острізької друкарні дуже цікавий полемічний твір Герасима Смотрицького: «Ключ царства небесного». Славний учений свого часу, перший ректор Острізької Академії, Герасим Смотрицький, батько відомого Мелетія, приймав жваву участь у релігійній полеміці свого часу. Книжка його «Ключ» направлена проти нового стилю, — написана сильно, жваво і влучно. Смотрицький дивиться на календарну справу з буденного життєвого погляду, й показує, що приніс оцей новий календар.

«З направи календаря — пише Г. Смотрицький — вийшло мало добра, а тільки великий та чудний розрух стався майже по цілому світі. І не тільки в ділах церковних, але й у справах світських скрізь почалася з тієї направи велика сварка та ненависть поміж людьми, тягнучи за собою багато непотрібних шкод. Перше. Ось чоловік бідний та вбогий, що з праці рук своїх та в поті чола мусить їсти хліб свій, і з тієї ж праці та поту мусить задовольняти й пана та давати йому, що накажуть; звик він від предків своїх віддавати належне Богові й належне панові. А тепер він до того жодним способом не може потрапити. Ось пан йому приказує працювати в ті святі дні, які він здавна святкував. Боїться бідака Бога, боїться й пана, — і мусить забути про більшого та служити меншому, бо про Бога чув він, що Він довготерпеливий та многомилостивий, а про пана добре знав, що той короткотерпеливий і маломилостивий. . . І коли не займуть його, то воли його займуть уже певне. . .

Прийде панське свято, — рад би бідака вбожество своє працею підпомогти, та боїться пана і —

святкує... А часом за тими бідами не тільки нового панського свята не пам'ятає, але й про своє старе забуває, в чім і Богу й пану буває винним. Зверху нужда його доїдає, а в середині сумління гризе. І не маючи порятунку, такий бідолаха мусять нагороджувати біду свою наріканням та сльозами, — і я не знаю, чи в таких своїх розкошах часом не проклинає він того календарного поправителя...

Друге. Так само й по містах на свої нові свята нас не випускають, забороняють нам робити, хватають і саджають... А горожани ж повинні святкувати свої давні свята, але в цім їм заважають, і вони невинно носять різні шкоди та втрати і вдома, і в полі, і в дорозі, — і вони також не мають за що його (пана) благословляти...

Третє. Також і на ярмарках та в справах купецьких, в різних записах одні по старому, а другі по новому, — виходить тільки плутанина та втрата, а часом і сварка, і через усе те не всі бодай дякують: «Бодай здоров поправляв»...

Четверте. А ось вам чоловік та жінка; сам Бог повелів першому наказувати, а другій слухатися та коритися; в Божих молитвах, у постах та святах мають вони бути як одне серце й одні уста. А тепер отой новий календар заліз і сюди, де собі побралися православний та католик. Бо ж коли одному з них буває середопістя, то другому запуски, а потім одному страсті Христові, а другому весела розпуста... Так само й усі свята рокові перше святкували радісно з дітками та з слугами на хвалу Богу, а тепер мусять святкувати різно, від чого певне одному буває маркотно, а другому неміло...

Ото ж усю цю календарну напору треба назвати «покривленем», а не поправою, бо вона більше вадить, як помагає...*)

І так далі, — Смотрицький гостро та їдко висміяв нового календаря; книжка його широко розійшлася по православному світі, і скрізь підохочувала українців до завзятого опору проти «папської видумки».

Через рік, р. 1588-го з Острівської друкарні вийшла нова полемічна книжка, — «Книжица» Василя Суражського. У цій книжці в V розділі Суражський виступив і проти нового календаря. Твір Василя Суражського дуже солідний і науковий; Смотрицький показав недостатки Юліянського стилю в буденнім житті, а Суражський науково довів його неканонічність та різні вади, і теж закликав українців міцно триматися свого традиційного календаря.

Це був тільки початок літературної полеміки проти нового стилю. Р. 1596-го відомий Степан Зизаній видає книжку «Казанье об антихристѣ», де розвиває протестантську тодішню думку, ніби папа — то антихрист, а також подає сильно написаного листа патріярха Костянтиннопольського проти нового календаря.

Десь цього ж часу з Острівської друкарні вийшла й відома книжка: «Апокрисисъ» славного тоді Христофора Филалета (Бронського). Логічно, спокійно та послідовно Бронський торочить новий стиль і доказує його хибність.

Не всі прийняли нового календаря й на Заході. «Деякі західні астрономи — пише Бронський —

*) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. VII, ст. 253—255.

видали книжки проти календарної реформи, доказуючи, що її зроблено без потреби; інші визнають, що реформа потрібна була, але її зроблено не відповідно до потреби. . . І коли ми бачимо, що панове римляни, називаючи цю реформу річчю маловажною, все таки настирливо намагаються накинути її й нам, то ми боїмося, щоб під цим календарем не було чогось іншого, і щоб разом із цією панською видумкою з часом не накинули нам іще чогось більш неприємного. . . Панове римляни прийняття календаря звать ділом маловажним, кажучи, що це не догмат віри й не відноситься до спасіння; коли так, то їм нема чого домагатися, щоб ми таки приймали його, і вони не мають причин так ремствувати на нас за те, що ми не приймаємо того, що самі вони звать маловажним. . .

«Ми не перечимо — пише Бронський, — що по всіх містах грецької віри є й католики. Нехай так, але ж більшість населення в цих містах визнає грецьку віру, і тому було б справедливішим, щоб меншість покорилася більшості. А коли це не вгодно, то що заважає кожному святкувати свої свята, як наказує йому його церква? Жиди ж он навіть святкують, коли хотять, по своєму законі, хоч і не мають своїх сіл. . . А ми, люди грецької віри, легко можемо довести, що маємо багато таких сіл, де римлян зовсім немає. А коли справа йде про згоду політичну, то ми не бачимо причин, чому б могла заважати їй різність календаря, коли вона не заважала цій згоді перед тим. Коли ж справа йде про згоду духовну, то починати її прийняттям календаря значило б починати її з дуже тонкого кінця, бо декілька років тому ми мали один

календар, а проте згоди між нами не було, бож була різниця в інших речах!..»*)

Ось так започатковано полемічну літературу проти нового календаря. Напочатку, в XVI віці, моральна перемога цілком була на боці українців, — замішанина від нового стилю все таки скрізь була така велика, що католики поважно боронитися не змогли. Діячі унії 1596 року, — Іпатій Потій та Кирило Терлецький, — хотіли були завести й новий календар, але спротив народу такий був упертий, що думку цю мусіли вони покинути, — унія й до сьогодні не прийняла нового стилю, і міцно боронять старий споконвічний свій стиль.

Звичайно, католики не мовчали, і так само почали завзято писати проти старого стилю. Перше нападали вони на Яна Лятоса, і таки добилися свого, — р. 1601-го Лятоса вигнано з Краківської Академії, і мужній астроном перейшов до Острога, і працював уже тут під зацитою кн. К. Остриського. З'ївши Лятоса, католики взялися за православних, і виступали проти старого стиля і з церковних катедр, і в окремих книжках. Завзята боротьба точилася аж до середини XVII-го віку, і тільки з того часу, переконавшись в остаточній упертості «схизматиків», католики до певної міри дали спокій українцям.

Але ця боротьба за календар дорого коштувала українцям і добре далася їм у знаки. Католики не тільки вели літературну полеміку, але для впровадження нового стилю часто користали і з своєї збройної переваги. А різні повновласні пани по се-

*) Цитую з Н. Сумцова: Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ Южную и Западную Русь Григоріанскій календарь. Київ, 1888 р. Звідсі беру й багато іншого.

лах робили з українським народом та з його духовенством, що хотіли... І тільки дивуватися можна тій величезній відпорній силі українського народу, що таки в боротьбі за календар вийшов переможцем, і на спині своїй доніс нам чистим споконвічний наш стиль...

Що справа була справді не легкою, на це приведу ось таке свідoctво. Славний митрополит Київський Петро Могила в своїх записках розкаже так. «В Перемиській землі пан Еразм Гербарт, рідний перед Різдом Христовим, за декільки день перед своїм латинським Різдом, за радою своїх ксьондзів, зібрав до себе всіх православних священників з протопопом їхнім, числом 12, зо всіх сіл своїх (багатий був), і наказав їм разом з ним по новому календарю святкувати Різдо й м'ясо їсти. Всі священники зріклися, і воліли ліпше смерть прийняти, аніж зламати свій споконвічний календар. Пан дуже розгнівався, обезчестив їх і безбожно ганьбив православну віру. Потім наказав замкнути священників до темниці. А вони плакали й стогнали та молилися Богу, радуючись, що сподобилися за правдиву віру безчестя та темницю прийняти. Єпископ їхній Михайло Копистянський також наказував їм потерпіти за віру. І священники з плачем у темниці підносили руки свої до Бога, просячи не дати віри православної на сміх та поругу, й заступитися за них. І коли вони молилися, несподівано захорував Гербарт. Слуги догадалися, що то кара Господня, і побігли до темниці, щоб випустили всіх священників. Але не добігли вони й до темниці, як пан їхній «іспроверже злюю свою душу»...*)

*) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. VII, ст. 101—105.

Як бачимо, серед нашого українського народу склалися навіть легенди про мужню оборону свого споконвічного календаря. Поговоріть з волиняком ще й сьогодні, — він вам розповість не одну таку сумну легенду, переказану йому дідом його... Занадто дорогою ціною виборов собі український народ право на споконвічний стиль свій, щоб легко та скоро забути про його...

Дуже швидко поширився новий календар і по Європі. Германія, Данія та Голандія прийняли його тільки р. 1700-го, Англія — 1752 р., а Швеція — 1753 р. А це тому, що Григоріянському календареві відразу надали релігійного забарвлення; правда, має він багато й наукових хиб, так що славний американський астроном Ньюкомб радив вертатися таки до Юліянського календаря. Звичайно вказують, що за 10.000 років при Юліянським календарі Різдво припаде на весну, а Великдень на літо; але на це резонно відповідають: чи помітить хто таку зміну, і чи за 10.000 років люди пам'ятатимуть, що колись вони святкували Різдво зимою?

Ось оці події, що відбулися на світанку заведення нового стилю, я й хотів пригадати тепер, коли розпочиналася була знову ця така стара наша боротьба. Історія мусить таки бути нам учителькою життя, — нехай же навчат нас хоч чогось ось усі ті події, про які я тут розповів. Довгий та тернистий шлях, по якому йшов та йде наш український народ, дуже дорогою ціною виборує він собі право на окреме життя, на свою віру, на свої звичаї; але що раз він собі виборов, того вже легко не вступає.

XI.

ПРИЄДНАННЯ ЦЕРКВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДО МОСКОВСЬКОЇ В 1686 Р.

I.

Поділ Східньослов'янської Церкви на дві митрополії.

Увесь час свого життя Церква Українська серед інших православних Церков на Сході користувалася найбільшою повагою. Заснована, як каже давній переказ, св. апостолом Андрієм Первозванним, Київська Церква рано набула собі великої поваги, а тому Київський Митрополит постійно називався: «Митрополит Київський і всея Русі», і фактично був керівником усєї східньої Церкви, — в Україні, в Москві і на Білій Русі. Грецька благочестива віра чи православ'я вперше засвітила в Києві в Україні, і вже потому самі українці несли цю віру й на північ, до тих племен, що пізніше склали російський народ. Колискою віри Христової на нашому Сході був український Київ, і тому нема нічого дивного, що власне він став «матір'ю городів руських» (Русь — це була назва давньої України; пізніше цю назву від нас перейняв собі народ московський). З найдавнішого часу очі всього православного світу все були звернені на Київ, цей новий Єрусалим, як часом звали його вдавнину.

Положений на вигіднім торговім місці, на люднім шляху «із варяг в греки», висунений до того на кінець Київського князівства, Київ увесь час був ла-

сою принадою для тих кочових народів, що постійно грасували по степовій Україні. І Київ не вдержався, — від ударів ворожих він почав потроху занепадати, а пізніше й зовсім утратив на якийсь час значення політичного центру. Митрополит Київський, грек з походження, легко кинув Київ, і перейшов перше до Володимира, а потім до Москви. Це перенесення митрополичої катедри з Києва було тимчасове, але митрополитам легше було жити на півночі, і вони там позосталися назавжди. З цього перенесення митрополії надзвичайно скористала Москва, бо якраз митрополити Київські своїм авторитетом багато допомогли Москві в її боротьбі з удільними князями. І осівши в Москві, наші митрополити звали себе по-давньому: «Митрополит Київський і всея Руси».

Але згодом митрополити Київські забули своє українське походження, забули свою тимчасовість на Москві, й потроху перестали дбати про «матір городів руських». Хоч і носили вони назву митрополитів Київських, проте вже дбали виключно про інтереси московські. А коли над нашим краєм запанувала Литва, московські митрополити зовсім забули про Київ, і тільки й думки їхньої було, як би більше взяти данини від нього. І ці чужі вже нам митрополити тягли з українського народу, що тільки могли. Так, уже на митрополита Фотія († 1431 р.) скаржилися, що він «се нинѣ все узорочье церковноє и сосуды переносить на Москву, и весь Кієвъ пусто сотвори тяжкими пошлинами».*)

Час минав. Українська Церква під Литвою не знала більш утисків, і жила собі вільно, розви-

*) Митр. Филаретъ: Исторія Русской Церкви, пер. III, ст. 6.

ваючись та набуваючи своєрідних ознак. Увесь час Церква наша була в канонічній залежності від патріярха Царгородського; але залежність ця, власне, більше була номінальною, — патріярхи жили далеко, зносини з ними часом були й неможливими, самі царгородські патріярхи звичайно в Україні й не бували. Так жила наша Церква, потроху набуваючи собі своїх власних особливостей, тих особливостей, що вже тоді почали відрізняти її від Церкви Московської.

Під литовським пануванням Київ почав потроху оживати. Але Київські митрополити не верталися з Москви; такий стан для Києва, колиски православ'я на Сході, і для всього православного народу під Литвою був надзвичайно шкідливий, а тому десь із р. 1415-го Українська Церква обрала собі окремого митрополита, і з того часу стався вже й формальний поділ Східньої Церкви на Українську та Московську, кажу формальний, бо фактичний поділ повстав значно давніше. Трохи пізніше, року 1458-го цей поділ затвердився остаточно. Хоч столицею Литви була Вільня, проте центром релігійним за цей час ставав помалу Київ. Литовський уряд прав українського народу ніколи не рушав, українські вищі верстви займали відповідальні посади серед свого народу, а тому й становище Української Церкви було зовсім нормальне, — ніхто ніколи не порушував її прав. В Україні в церковнім житті помалу скрізь установлялося виборне право: вільними голосами в нас вибирали собі священиків, архимандритів, єпископів; вільно вибирали в нас навіть митрополита, а патріярх Царгородський тільки благословляв його.

П.

Польські утиски кидають Україну до Москви.

Рік 1569-й назавжди буде в нас найтрагічнішим роком нашої історії, — цього року відбулася т. зв. Люблинська унія, — Литву силою приєднано до Польщі; разом із Литвою під Польщею опинилася й вся Україна; цим самим відчинилися двері в Україну для цілої армії єзуїтів, що накинулися перше на протестантів, а згодом і на православних. Єзуїти розпочали запеклу релігійну боротьбу, яка довела в кінці до козацького повстання та до подій 1654 р.

Напочатку польський уряд спокійно ставився до православних українців, — віри їхньої не займано, мова українська була офіційною мовою урядових інституцій на українській землі. Але дуже скоро по 1569 р. все це змінилося, — на землі українські попливла колонізація та запекла боротьба з православною вірою. Правда, королі польські часто ставали в обороні українського народу, але вони були тоді звичайно безсилі проти насильства своєї розбещеної шляхти, що скрізь у нелюдський спосіб тиснула православних.

Наслідки цих релігійних утисків були страшні для обидвох народів, — Польщі вони користи ніякої не принесли, а український народ довели до розпуки й кинули назавсіди в обійми Москви. З першого моменту, як тільки розпочався релігійний гнет у Польщі, очі українського народу зараз же почали звертатися в бік одновірної Москви, де кожен православний звичайно не знав утисків за свою віру.

І дуже швидко по цьому розпочалося втікання

духовенства з Польщі до Москви, — втікали священники, втікали ченці. З бігом часу це втікання ставало все більшим, а тому український елемент на Москві все збільшувався; таким чином українці посіли на Москві значніші монастирі, скажемо, монастир Савви Сторожевського; навіть у самій Москві повстали цілі українські колонії, напр. монастирі Донський, Данилівський і ін.*) Звичайно, всі ці втікачі сіяли найтемніші чутки про польські утиски, а додому передавали про добре життя для простого люду на Москві. Отже, релігійна боротьба в Польщі дуже рано протоптала українцям широкий шлях на Москву.

Крім цих примусових зносин з Москвою, українці дуже рано й добровільно потягли туди, переважно духовенство, — найчастіш вони їздили до царя від різних монастирів за «милостинею». Коли з р. 1620-го відродилася українська ієрархія, то митрополит Йов Борецький засів міцно в Києві, і вже з того часу розпочалися жвавіші зносини наші з Москвою. Напр., р. 1625-го митрополит Борецький послав до Московського уряду єпископа Луцького Ісака Борисковича (б. ігумена дерманського) — просити допомоги проти польських релігійних утисків, і цей єпископ уже тоді заявив там: «У малоросіян одна тільки дума — як би поступити під государеву руку»...**)

І де далі, ці наші зносини з Москвою ставали частішими; збільшення релігійних утисків у Польщі кожен раз викликало жвавіший перехід нижчого

*) К. В. Харламповичъ: Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, т. I, Казань, 1914 р., ст. 149.

***) С. Соловьевъ: Исторія Россіи, т. X, ст. 85, 87; Маркевичъ: Исторія Малороссіи, т. I, ст. 123.

духовенства до царя православного. Взагалі, ще задовго до акту 1654 р. очі простого українського народу, що так терпів від панської сваволі, та очі нижчого духовенства, що найбільш відчувало релігійні переслідування, — все були звернені до Москви. . .

III.

Українські верхи боялись Москви.

Але не так було настроєне тодішнє наше вище духовенство. Переважно було воно з шляхетських домів, мало польське виховання та великопанські звички й нахили; єпископами часто бували тоді люди, що з духовним станом мали не багато спільного. Життя вели вони розкішне й мало цікавилися своєю паствою, — хіба тим, як би найкоротше стригти своїх слухняних овечок. Ці єпископи були цілком польської культури, говорили й писали звичайно по-польському. До релігійної боротьби жили вони спокійно й весело, а коли зав'язалася в нас релігійна колотнеча, єпископат цей скоро пішов собі на унію, аби мати святий спокій. . .

В парі з таким єпископатом ішла й вища українська інтелігенція. Вона теж не витримала релігійних утисків, і в більшості своїй продала батьківську віру. Звичайно, ці вищі верстви, як духовні так і світські, релігійну боротьбу вважали справою хатньою, все сподівалися зміни цих відносин від короля польського, вели боротьбу за це в польським сеймі і т. ін. До Москви не мали вони найменшої охоти, і в бік її ніколи не дивилися.

Звичайно, вище духовенство добре знало дійсний

стан церковної справи на Москві; а стан цей був там тоді такий, якого справді жахався кожен, хто звик до будь-якої волі церковної.

Церква наша тоді дуже відрізнялася від Церкви Московської, — у нас були свої церковні звичаї, свої обряди, навіть де-які свої вірування, хрестини, вінчання, похорон, де-які свята, — все це в нас трохи відрізнялось від московського, і все це на Москві прозивали вресью.*)

Українське вище духовенство скоса поглядало на московське, знало його злиденне життя, знало, як його там граблять та кривдять. Та й недолюблювало воно його; так, Мелетій Смотрицький і Касіян Сакович писали, що «в Московському царстві живуть самі раби, і що там навіть старшину їхню катують батогами й засуджують до торгової казни».***) А гетьман Брюховецький, здивований засудом патріярха Никона, писав про москвинів, що вони «жестокостію своєю превосходятъ всѣ поганые народы»***)

Українці з недовір'ям поглядали й на саму московську віру. Як каже дослідник, були в нас тоді такі козаки, які говорили про москвинів, що ніби в них «одні погрузенці, а другі обливанці; у одних попи, у других безпопівщина; на Москві стільки вір, скільки сіл, а в селі — скільки хат; до себе в хату

*) Див. про це: Шляпкинъ: Св. Д. Ростовскій, ст. 109—110, 101, 105, 167, 177. — С. Голубевъ: Петръ Могила, т. I, ст. 206, 207, 166, 175—177, 316; т. II, ст. 53, 144, 228, 256, 257, 261, 389, 399. — Е. Крыжановскій: Повреждение церковной обрядности и религиозныхъ обычаевъ въ южно-русской митрополіи, «Руководство для сельскихъ пастырей» 1860 р., № 12.

**) Проф. С. Терновскій, Арх. Ю.-З. Р., ч. I, т. V, ст. 31.

***) Там само, ст. 80.

ніхто нас не пустить з люлькою; у них уся віра — борода не голити та тютюну не курити й не нюхати»...*)

Духовенство на Москві зовсім було безправне, навіть вище духовенство, єпископи та митрополити, не мали жодних прав і цілком залежали від волі патріярха, — сам патріярх їх настановляв, сам жалував і карав.

От цього підневільного життя й лякалося страшно наше звикле до волі вище духовенство, і тому воно так довго й уперто стояло за волю своєї Української Церкви.

Українська вища світська інтелігенція не так уже зле почувала себе в Польщі: вона тут мала великі маєтки, а коли кидала батьківську віру, то й мала голос в Республіці. В обороні віри своєї лише одиниці з панства проявили себе, більшість пішла по легкій дорозі спольщення, — і сьогодні сотні кращих родовитих польських домів ведуть свій початок від українців... Звичайно, і цей клас не мав найменшої охоти позирати в бік Москви.

Міщанство українське по містах мало тоді т. зв. магдебурське право, — воно саме собою рядило, і там, де не було чутливого польського впливу, там міщанство це жило не погано. Не те було тоді на Москві, — там міста звичайно віддавано «на прокормленіє» воєводам, а ті по три шкурі дерли якраз із цього міщанства. Ось тому й українське міщанство не мало великих підстав поглядати на Москву.

Як бачимо, відношення українців до Москви були різні, — всі низи, як світські так і духовні, тягли до православного царя, де бодай релігійного гнету немає,

*) Маркевичъ: Історія Малороссіи, т. I, ст. 257.

де бодай у свято (по ст. ст.) не примушують працювати; верхи ж українські, перейняті шляхетським духом та звичаями, боялися цієї Москви, бо там би вони не мали й тих прав, які мали в Польщі.

IV.

Заслуги Східньої Церкви в Україні.

З часу свого офіційного заснування в X. в. Церква Українська безпереривно знаходилась під владою вселенського Царгородського патріярха. Влада ця на початку була реальна, але з бігом часу ставала все менше помітна, аж поки не стала просто номінальною. Власне з X-го віку Церква Українська вже мала собі певну волю, і залежність від Церкви Грецької не була тяжка. Занадто далеко був Костянтинопіль від Києва, щоб ця церковна залежність наша була нам особливо помітна.

А з р. 1453-го, коли турки зайняли Костянтинопіль, залежність Української Церкви від царгородського патріярха стала тільки номінальна. Зносини з Костянтинополем ставали все трудніші, часто дуже небезпечні. З цього часу Східня Церква, скрізь опинившись під турками, бідніє вже надзвичайно, а тому її вищі представники, — архимандрити, єпископи та митрополити, деколи й патріярхи, — починають часом занадто вже вчашати до Церкви Української, особливо до багатої Московської. Їздять вони звичайно за милостинею, але іноді займалися й справами впорядкування нашої Церкви.

В момент морального занепаду верхів нашої Церкви в XVI— поч. XVII в. в., патріярхи Костянти-

нопольські проявили велику реальну опіку для нашої Церкви, і таки скоро довели Її до повного оздоровлення. Коли розпочалася в Польщі релігійна боротьба проти православія, тоді Царгородські патріярхи негайно подали нам реальну поміч, — вони самі, а ще більше з їхнього наказу інші східні ієрархи багато писали в обороні нашої української віри. І не тільки словом допомагала Царгородська Церква безсилій тоді Церкві нашій, — вони й ділом багато допомогли нам. Щоб оздоровити нашу ієрархію, патріярх Олександрійський Яким заснував у Львові церковне братство, із школою та друкарнею при нім, благословляв і інші міста закладати подібні братства та друкарні. А ці братства врятували віру українську від загибелі.

Це східні патріярхи позакладали в нас скрізь по Україні різні школи та друкарні, й часто давали своїх широкоосвічених учителів для них; пригадаймо собі, напр., що митрополит Елассонський Арсен, приїхавши від патріярха, сам два роки навчав у Львівській школі грецької мови, а вкінці й видрукував свою, першу в нас, грецько-слов'янську граматику 1591 р. В Острізькій Академії постійно було не мало вчених греків, які дуже реально працювали на користь української культури.

В обороні Української Церкви проти унії східні патріярхи попрацювали надзвичайно багато, — і це вони вберегли таки український народ від того, щоб не продав своєї батьківської віри. Це східні патріярхи організували в нас ту міцну національну самооборону, яка так спалахнула була проти унії на українських землях. Ця оборона не була тільки на словах, — часом греки в обороні віри української клали й життя своє. Згадаймо хоча б великого

протосингела й містоблюстителя патріяршого престолу Никифора, що прибув до нас і так мужньо й самовідречено боронив українську віру на Берестейськiм соборі 1596 р.; за цю оборону Никифора, з наказу польського уряду, схвачено й посаджено в відому злою славою Марієнбурську фортецю (коло Данцігу), де він «уморень бысть постомъ», а може й просто задушений.*) Ця мужня оборона віри перед наступами римо-католиків піднесла авторитет Царгородського патріярха на землях українських до небувалої висоти.

Коли насильством римо-католиків народ український на довгі роки остався без своєї вищої духовної ієрархії, то й тут, з великою небезпекою для свого життя, на поміч нам прийшли таки східні патріярхи: р. 1620-го патріярх Єрусалимський Феофан, під охороною козаків, під загрозою життя свого, потайки від уряду висвятив нам митрополита Йова Борецького та ще п'ятьох єпископів, і тим спас Українську Церкву від загибелі в найсумнішу добу її життя. Ця незабутня подія знову надзвичайно підняла авторитет східних патріярхів серед усього українського народу.

Пізнiш польський уряд почав свою завзяту боротьбу й проти східних патріярхів, і в р. р. 1676—1678 заборонив під смертною карою всякі зносини з ними. Польський уряд мав для цього підстави. Коли Богдан Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, то там його привітав патріярх Єрусалимський Паїсій і поблагословив на дальшу боротьбу з латинством; трохи пізнiш прибув до нас патріярх Коринфський, — він теж поблагословив Хмельницького на бороть-

*) К. Харламовичъ: Западно-русскія православныя школы, 1898 р., ст. 267—268.

бу з Польщею й підв'язав йому меча, освяченого на самім Гробі Господнім.*) Та й інші духовні греки робили те саме, — вони невпинно ходили по наших містах та селах, і скрізь закликали українців до оборони своєї віри.**) Усе це, звичайно, підіймало якнайбільше авторитет східнього духовенства, а заборона зносин із ними тільки збільшувала цей авторитет.

Ось це все причини, які підіймали в нас авторитет Костянтинопільського патріярха; пошана до нього справді дійшла в нас навіть до самих низів. Взагалі, в історії української культури східні патріярхи написали не одну світлу сторінку, чого їм український народ ніколи не забуде.

Але Церква Царгородська, знаходячись під утисками турків, почала помалу бідніти й матеріально, й духовно; мала вона тоді досить і темних сторін. Вороги її підхоплювали ці темні її риси й голосно висміювали їх в Україні, щоб підірвати тут авторитет східніх патріярхів. Часто злиденне грецьке духовенство, вештаючись по Україні, й само давало слушні підстави на осуд, — але всі ці темні риси не дорівнюють з тими великими заслугами, які зробили східні патріярхи для Української Церкви та української культури.

*) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. V, ст. 66, передмова; Київ, 1872 р.

**) Там само, ст. 65—66.

V.

Церковний бік поєднання України з Московією 1654 р.

Ось таким були реальні обставини в Україні, коли р. 1654-го вже виникли питання, кому надалі підлягатиме Українська Церква. Те, що р. 1654-го Україна сфедерувалася власне з Московією, це й тільки це й мало статися через логіку попередніх подій. Римо-католицькі утиски на українську віру були такі великі, такі дошкульні, що вже вони самі кидали українців в обійми власне православної Московії, — хоча б із бажання забезпечити свою віру. В справі приєднання України до Московії весь час занадто вже пробивається власне релігійна сторона, — утиски православної Церкви. Беручи Україну під свою руку, цар Московський тим самим звільняв її від римо-католицького релігійного гнету. Про це виразно говорить нам і сама постанова московського земського собору 1653 р. про Україну: Собор постановив тоді, щоб цар Олексій Михайлович «изволилъ того гетмана Богдана Хмельницкаго и все войско Запорожское съ городами ихъ и съ землями принять подъ свою государскую высокую руку, для православныя христіанскія вѣры и св. Божіихъ церквей, *потому что паны Рада и вся Рѣчь Посполитая на православную вѣру и на св. Божіи церкви возстали и хотятъ ихъ искоренити*».*)

Як видно вже з попереднього, акт 1654 р. не був популярний серед вищого духовенства, яке відразу виступило проти нього, а далі весь час вагалося між своїми обов'язками перед патріярхом Царгород-

*) Акты Зап. Россія, III, ст. 488.

ським, королем польським, якому присягало, та одновірним патріярхом московським. І вже на Чигиринській Раді р. 1654 вище духовенство устами Черкаського протопопа Хведора Гурського, великого богослова свого часу й славного промовця, виступило проти приєднання України до Москви. Тоді прибули в Україну послы від трьох держав, що хотіли взяти до себе нашу землю, — від Москви, Турції та Польщі.

Послы прибули в Україну з багатими гостинцями; гостинці польські були загорнуті в килим, турецькі — в дорогий шовк, а гостинці московські... в рогожку...

І показуючи Раді на ці подарунки, о. Гурський сказав палку промову. «Отъ трехъ царей или волхвовъ — казав він — поднесены были младенчествовавшему Христу Спасителю дары: золото, ливанъ и смирна; дары сіи предзнаменовали бытіе, страданіе и возвращеніе на небо. Злато предрекло царствованіе, ладонъ — погребеніе, смирна — Божественность. Такъ и сіи дары, поднесенные тремя царями младенчествующему народу, знаменуютъ участь его: чѣмъ покрыты или одѣяны дары сіи, тѣмъ покроется и народъ, ими прельстившійся. Дары польскіе покрыты ковромъ, то и народъ съ поляками будетъ имѣть ковры; дары турецькіе покрыты тканью шелковою, то и народъ облечется въ шелкъ; дары московскіе покрыты рогами, то и народъ, соединившійся съ москвитянами, одѣется въ рогажки и подъ рогажки... И сіи предзнаменованія вѣрнѣе и превосходнѣе всѣхъ оракуловъ на свѣтѣ»...*)

Ця промова Гурського зробила більше враження,

*) Маркевичъ: Исторія Малороссіи, т. I, ст. 257. Див. Архивъ Ю. З. Р., ч. I, т. V, ст. 39—40, передмова.

ніж промова самого Хмельницького в обороні Москви. На Раді знявся галас, пішов заколот проти Богдана: його назвали навіть зрадником, кричали, що він підкуплений Москвою й продає їй Україну...*)

Але духовенство нічого не вдіяло: Богдан Великий умів поставити на своєму...

Проте знайшовся й другий протопоп, — протопоп Ніжинський Максим Филимонович, голова московської партії, що 23 січня 1654 р. привітав царського посланця Андрія Бутурліна відповідною промовою, і в цій промові порівняв визволення українського народу з-під польської влади з визволенням жидів із єгипетської неволі...**) Це була загальна думка протого народу.

Політичне з'єднання України з Москвою логічно вело до з'єднання церковного, — це добре розуміли верхи української Церкви, і тому вони рішуче стали проти цього з'єднання, мало йому довіряючи.

Безумовно, Богдан Хмельницький напочатку думав приєднати Церкву Українську до Московської. Пишучи московському патріярхові Никонові, звав його «зверхнѣйшимъ пастыремъ». Але в договорних статтях Богданових від 12 березня 1654 р., виданих в III т. «Собр. Госуд. Грам. и Дог.», 168, нема статті про піддання Київської Митрополії Московській. Але по 1659 р. московський уряд заявляв, що стаття про піддання Київської митрополії Московському патріярхові була в договорних статтях Богдана Хмельницького.***)

*) Там само.

**) Акты Южной и Западной России, т. X, ст. 265—267.

***) Акты Ю. и З. Р. IV, №115, ст. 264; також: Арх. Ю.-З. Р., V, ст. 79.

VI.

Митрополит Сильвестер Коссів.

Найвищий представник Української Церкви, митрополит Київський Сильвестер Коссів відразу ж став у тиху опозицію до Москви. В день приїзду царського посланця Бутурліна до Києва, 16 січня 1654 р. митрополит Коссів правив у Софійському Соборі Молебня й сказав промову, від якої плакало духовенство. По Молебні Бутурлін з докором запитав митрополита, чому він про приєднання України «Его царському величеству челомъ николи не биваль, и не писываль, и Его царской милости къ себе не поискаль». Коссів ухилився від прямої відповіді, — сказав, що про зносини гетьмана з Москвою він нічого не знав, а тепер уже буде молитися Богові й за царя...*)

А далі Коссів відкрито почав виступати проти Москви. Посланці московські вимагали, щоб митрополит привів до присяги на вірність Москві всіх своїх дворових людей, — та митрополит зрікся, кажучи, що вільних людей неволити не можна.**)

А коли московські воеводи хотіли взяти кусок манастирської землі біля св. Софії, щоб будувати тут фортецю, митрополит рішуче зрікся відступити свою землю. Довго воеводи вговорювали митрополита, але він усе стояв на своєму. «Если хотите, — доносили, що казав він — черкась уберець, то оберегайте версть за 20 отъ Кіева и больше»... А далі «митрополить учаль сердитовать и говорилъ: бу-

*) Там само, ст. 253.

**) Там само, ст. 255—257. Проте пізніше люди Коссова таки присягнули.

деть учнете на томъ мѣстѣ ставити городъ, и я учну съ вами биться». . . На це воеводи почали докоряти Коссову, що він не однієї думки з гетьманом, і що він, певне, тягне руку польського короля. Митрополит розсердився й голосно заявив: «Гетманъ Богданъ Хмельницкій посылалъ битъ челомъ государю и поддался со всѣмъ войскомъ запорожскимъ подъ государеву высокую руку; а онъ, митрополитъ, со всѣмъ соборомъ бити челомъ государю о томъ, что ему быть подъ государевою рукою, не посылывалъ, и живеть онъ съ духовными людьми о себѣ, ни подъ чьєю властью». . .

А коли воеводи нагадали митрополитові, що то перше був він під польським королем, а тепер уже під Москвою, Коссів відповів: перше був він під королівською владою, а «впредь подъ чьєю властью велить Богъ ему быть, подъ того властью и будетъ». А по цьому, — писали до Москви воеводи, — митрополит «учалъ намъ угрожать: не ждите начала, ждите конца, увидите сами, что надъ вами будетъ вскорѣ». *)

Пізніш виявилось, що митрополит справді мав зносини з поляками й тягнув до них. Так, грек Іван Тафлари розказував на Москві, що Київський митрополит і вище духовенство «присылали на сеймъ къ королю польскому двоихъ чернцовъ съ объявленіемъ, что имъ съ московскими людьми быть въ союзъ невозможно, и они этого никогда не желали; Москва хочеть ихъ перекрещивать: такъ чтобъ король, собравши войско, высвобождалъ ихъ, а они изъ Кієва московскихъ людей выбьютъ, и будутъ подъ королевскою рукою попрежнему»... **)

*) Акты Южной и Западной Россіи, т. X, № 8.

**) Архивъ Юго-Запад. Россіи, ч. I, р. V, ст. 44.

Крім цього, в імені митрополита та печерського архимандрита чернець Криницький записав до Луцьких книг протеста проти приєднання України до Москви.*)

Ось так відносився до Москви митрополит Київський. Його поведінку легко собі пояснити. Москва довго тягла переговори з Хмельницьким та ще й тепер не було відомо, чим остаточно ці переговори закінчатся; а між тим духовенство присягало ж королю польському, а тепер від нього вимагали зламати цю присягу; Косів боявся взагалі встрявати в цю справу, бо вернувшись, поляки суворо б пімстилися над духовенством, як над зрадниками.

Така поведінка митрополита відразу надала певний тон стосункам вищого українського духовенства до Москви, тому Москва стала дуже обережна в справі приєднання Української Церкви під владу московського патріярха. Питання про таке приєднання виникло вже вповні за Богдана Великого, але Москва боялася тут голосного протесту духовенства, й тому чекала зручнішої пори.

Бачучи, що на Українську Церкву йде велика загроза, митрополит Косів десь у липні — серпні 1654 р. вирядив спеціальне посольство до царя Олексія Михайловича, на чолі з Миколопустинським ігуменом Інокентієм Гізелем. Посольство просило царя не рушати прав Української Церкви; «духовныхъ московскихъ на всякіе начальства до Малыя Россіи чтобы его Царское Величество не присылалъ»; «чтобъ некоторого духовныхъ нашихъ насиліемъ до Великія Россіи не затыгали» і т. ін. Голова посольства особливо підкреслював «о первой вольности,

*) Чтенія въ Моск. общ. исторіи и древн. рос., 1861, III, смѣсь, 5—8.

яже есть всѣхъ вольностей и правъ кременемъ», — щоб Церква Українська осталася й надалі під владою Царгородського патріярха, «до которого насъ и право Божіе чрезъ св. апостола Андрея Первозваннаго, и каноны св. отецъ прилучили и совокупили.»*)

Цар прийняв посольство в таборі під Смоленським, де тоді він був; дрібні прохання він задовольнив, але важніші лишив без відповіді. . . І ось така невдача цього посольства знову настроїла вище духовенство в опозицію до московських намагань приєднати Українську Церкву до Московської.

А між тим час Богдана Великого був найвідповідніший для приєднання Української Церкви. Великий гетьман на початку й сам мав цю думку, але згодом, переконавшись в нещирості Москви, полишив її. Московським патріярхом був тоді Никон, людина, що любила українців та їхню освіту; так само й українці дуже поважали цього владику. Никон допомагав Хмельницькому в його справах на Москві, і мав віддавна думку приєднати до себе й Церкву Українську. Коли в кінці квітня 1654 р. патріярх Никон благословляв московське військо, що вирушило в Україну, воевода А. Трубецькой, відповідаючи, назвав Никона «патріярхом усієї Великої й Малої Росії».**)

Року 1654-го завойовано Білорусь, і єпархії Могилівську, Смоленську та Полоцьку без особливих надумувань просто приєднали до Церкви Московської, і там відразу почали заводити московські порядки. В грамотах своїх Никон почав був навіть писатися патріярхом Великої, Малої та Білої Ро-

*) Акты Ю. и З. Росс., т. X, № 16.

***) К. Харламповичъ: Вліяніе, ст. 164.

сії.*) Але з Україною, що добровільно пристала до Москви на федерацію, не можна було поступити так, як з Білоруссю, а тому справа приєднання Української Церкви так і лишалася тоді не розрішеною.

Бажання забрати Українську Церкву було таке сильне, що в московському Прологові друкували тоді молитву царя та його родини до митрополита Олексія, як патрона Московської Церкви: «О єже престолу Кіевському соединитися съ богопоставленнымъ престоломъ Московскимъ, и княженію Малороссійскому совокупитися съ бохранимымъ Великороссійскимъ царствомъ». І тільки Св. Синод у XVIII ст. скасував цю молитву, «понеже Малая Россія, также Кіевская и другія оной страны епархіи съ Великою Россією соединены, и имѣются въ одной Великороссійской епархіи».

VII.

Діонисій Балабан.

Митрополит С. Коссів помер 13 квітня 1657 р. Настав для Москви ніби зручний час забрати вже Українську Церкву. Але тепер Богдан мало довіряв Москві, а тому він не поспішав повідомляти Москву про смерть Коссова, вважаючи питання вибору митрополита своєю внутрішньою справою. Не повідомляючи Москви, Богдан сам призначив містоблюстителем Київської Митрополії Чернігівського єпископа Лазаря Барановича, й призначив вибори нового митрополита на 15 серпня 1657 р. Але Богдан Великий не дочекався цих виборів, — він помер

*) Там само, ст. 171.

27 липня. І не встигли ще поховати Великого Гетьмана, як осміліла Москва почала вже агітацію за підданство Української Церкви під владу Москви. Коли 4 серпня того року вище київське духовенство було в московського воеводи Андрія Бутурлина, то воевода почав намовляти їх «всякими м'брами за більшимъ подкр'їпленьемъ, чтобы они великаго государя милости поискали и прямую свою правду къ великому государю совершенно показали, и были бы подъ послушаніемъ і благословеніемъ св. Никона, патріарха Московскаго», і щоб вони митрополита не обирали, а перше б написали про це цареві. Містоблюститель Л. Баранович коротко відповів на це, що милості царській він завсіди радий, тільки мусить цю справу перше обговорити з духовенством, але вже по похоронах Богдана Великого.

Бутурлин почав працювати настирливіше. Так, 12 серпня він пише Виговському, що тепер заступав Хмельницького, не робити виборів митрополита, бо ж про те покійний гетьман не писав до Москви. Виговський залевнив, що справу цю буде вирішено не без Москви; але, ставши гетьманом, він заговорив вже по-іншому: в жовтні він повідомив воеводу, що вибори Київського митрополита відбудуться за давніми українськими правами, а не за царським наказом, а про вибрану особу Москву буде повідомлено.*)

Вибори нового митрополита відбулися 6 грудня 1657 р., — вибрали єпископа Луцького Діонісія Балабана, кандидата гетьмана Виговського. Збентежені таким поступуванням українського уряду, московські воеводи ще перед тим запитували царя, як

*) Акты Ю. и З. Россіи, IV, № 36.

їм ставитися до цихъ виборив: «А какъ они въ Кієвъ сѣдуться да и учнуть обирать митрополита, и намъ, холопомъ твоимъ, тѣмъ єпископамъ выговаривать ли, что они безъ твоего, великаго государя, указу, а безъ благословенія великаго государя патріарха митрополита обирають?»*)

Про вибори нового митрополита гетьман навіть не повідомив Москву.

Але Москва й по цій невдачі не лишала в спокої Української Церкви, — все робили натиски на Виговського, щоб він не посилав до Костянтинополя про затвердження на митрополії обраного Діонисія. Насіли й на самого Балабана; так, у лютім 1658 р. окольнічій Хитрово, в Переяславі, бесідуючи сам-на-сам з Діонисієм, питався його, як то він став митрополитом, — чи бив чолом по виборі вел. государю та патріарху Никону? Митрополит відповів: «Отъ начала св. крещенія ківєвскіє митрополиты, єдинъ по єдиному, благословеніє принимали отъ святыхъ Костянтинопольскихъ патріарховъ; а безъ повелѣнія и благословенія св. Костянтинопольскаго патріарха онъ благословеніє принять и посвятитъся на ківєвскую митрополію отъ св. Никона патріарха не смѣетъ, опасаясь проклятія изъ Царєграда на себя и на все малоросійское духовенство».**)

Але симпатії Балабана були цілком на боці Польщі, як і гетьмана Виговського, а тому він приймав участь і в Гадяцькій умові.

Проте польські симпатії Виговського не були милими широким масам, і Виговський скоро через це й упав. На його місце обрано сина Великого Геть-

*) К. Харламповичъ: Вліяніє, ст. 174.

***) Там само, ст. 175. Макарій: Ист. Р. Ц., XII, 545.

мана, Юрка Хмельницького, що й змушений був знову миритися з Москвою. І ось на Переяславській Раді 1659 р. кн. Трубецької, користаючись замішаниною серед українського уряду, хитрістю провів ось таку постанову (ніби пункт ще Богдана Великого): «А митрополиту Київському, также и инымъ духовнымъ Малыя Россіи, быть подъ благословеніемъ св. патріарха московскаго и всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи; а въ права духовныя св. патріархъ не будетъ вступати».*) Цю постанову москвини переперли замість оцієї, яку дав був полковник Дорошенко в імені гетьмана Юрія: «А митрополиту Київському и малороссійському духовенству остаться подъ властью Константинопольскаго патріарха».

На Раді цій зовсім не було представників вищого українського духовенства, — був тільки москвофіл протопоп Ніженський М. Филімонович. Ясно тому, що духовенство проти такої постанови рішуче за-протестувало. Затривожилася й сама старшина, і вже в грудні того ж року посланці клопоталися в Москві про скасування додаткових пунктів, і говорили: «А о подчиненіи патріарху намъ, мірскимъ, говорить не надлежитъ, и мы пребудемъ на томъ, на чемъ изволить патріархъ Константинопольскій».***) Але цар вперто стояв на своєму, й затвердив Переяславську постанову.

На цій же основі кн. Трубецької своєю грамотою призначив єп. Лазара Барановича містоблюстителем Київської Митрополії, бо митр. Балабан змушений був тоді втікати від москвинів. Але Баранович поступав обережно та хитро, на початку не виявляв особ-

*) Акты Ю. З. Россіи, IV, ст. 264.

**) Там само, V, 2. К. Харламповичъ, 176—177.

ливих симпатій до Москви, а тому уряд московський вирішив підшукати нову особу, яка стала б містоблюстителем Київської Митрополії та ретельно виконувала накази й бажання Москви. Особа ця вже була, — відомий москвофіл протопоп Ніженський Максим Филімонович.

VIII.

Московська спроба поставити свого митрополита.

Московський уряд, поважившись забрати Українську Церкву, йшов до здійснення цього всіма найрізнішими способами. Робити це йому було тим легше, що українське духовенство, боронячи свою незалежність, разом із тим охоче йшло на багаті царські милості. Найсильнішим владикою тогочасним був Чернігівський єпископ Лазар Баранович. Не бажаючи зв'язуватися з Москвою, Баранович прийняв хіротонію 8 березня 1657 р. в Яссах, а не в Москві. Це був владний та розумний ієрарх, який довгі роки мав великий вплив на справи Української Церкви. Хитрий дипломат, він, з перервами, був містоблюстителем київської митрополії з 1657 р. аж по 1685 р.; мав такий характер, що його кандидатура все ставилася в митрополити Київські, але завжди вибирали когось іншого...

Вихований в шляхетських польських традиціях, Баранович переніс їх і до своїх відносин з Москвою. Хитрий з природи, Баранович усе життя крутив у Москві, але так дволично, що там напочатку ніяк не могли розгадати поступовань впливового ієрарха. У всякому разі Баранович першим з впливового

українського духовенства подався до Москви, бажаючи одержати звідсі «багатії й великийї милості». Звикши до королівських привилеїв, Баранович уже р. 1660-го просить Москву видати йому підтвердну грамоту на його єпископію. На Москві раді були, що само українське духовенство дає привід їм втручатися в справи Української Церкви, а тому грамоту Барановичу охоче видали, але в ній дописали, щоб він «всякого добра великому государю хотѣть и во всемъ его повелѣнія исполняль».*) І пізніш Баранович багато раз так хилився до Москви, що патріотично настроєні українці держалися осторонь від хитрого владики.

Невідважний і невиразний Баранович був не на руку московському урядові. І тому той розшукав собі зручнішого.

Ніжинський протопоп Максим Филимонович був виразником тих москвофільських верстов в Україні, що тільки в Москві бачили визволення від римокатолицького гнету. В Москві Филимонович став найсумліннішим політичним агентом її. Ось цього Филимоновича московський уряд і вирішив посадити на Київський митрополичий престол.

Весною 1661 р. Филимоновича покликали до Москви, а 4 травня, з бажання царя та благословення Собору, заступник патріяршого престолу митрополит Питирим висвятив протопопа на єпископа Мстиславського; протопоп Максим з того часу став єпископом Мефодієм, і був призначений містоблостителем Київської Митрополії. Ця хіротонія й це посвячення були грубим порушенням св. Канонів, що забороняють втручатися до справ чужої Церкви.

Єп. Мефодій одержав з Москви особливе доручен-

*) М. Макаріє: Исторія Церкви, XII, 165.

ня — впливати на настрої України й нахилити її до Москви; щоб це завдання виконувати краще, Мефодію щедро видали грошей та «соболіную казну». Але надії завели Филімоновича, — як політичного агента в мантиї його скоро скрізь зненавиділи, і він для Москви лише нашкодив. Усе вище українське духовенство Мефодія ненавидило, бо він оминув його, а хотів спиратися тільки на нижче біле духовенство.

На єп. Мефодія посипались тоді найрізніші неприємності. Гетьман Сомко рішуче виступив проти Мефодія, а за ним пішла й вища старшина. Вище духовенство голосно говорило, що Мефодій «вилгал» собі в царя єпископію, не маючи ніяких церковних заслуг. Справжній митрополит Київський, законно вибраний Діонісій Балабан (він жив у Польщі, бо був проти приєднання України до Москви), зараз же скинув Мефодія з посади, як поставленого в чужу єпархію, а єпископом Мстиславським призначив Йосипа Тукальського. А 16 лютого 1662 р. навіть патріарх Никон виголосив прокляття на митрополита Пятирима за те, що той відважився поставити єпископа Мефодія, не обраного відповідно, в чужу єпархію, і тим порушив права патріарха Костянтинопільського. В кінці й патріарх Костянтинопільський наклав анатему на самого Мефодія за те, що при допомозі світської влади сів він на престол Київської Митрополії.

Наслідком усього цього вище духовенство поставило не слухатися єп. Мефодія, як московського агента, заборонили поминати його за Богослуженням і стали поминати знову Лазаря Барановича.

Так кінчилася ця московська спроба силою поставити свого митрополита в Київ.

Зміцнення московських впливів.

Цього часу, 10 травня 1663 р. помер вигнанник з своєї митрополії, митрополит Діонісій Балабан. Вище київське духовенство заворушилося, щоб нарешті посадити на Київську Митрополію свою людину, далеку від московських впливів. Наказний гетьман Сомко йшов із ними разом.

Духовенство звернулося до єп. Барановича, просячи його стати містоблюстителем Київської Митрополії. Старий хитрун, добре обрахувавши реальні відносини, відмовився хорістю, й навіть не послав своїх людей на вибори гетьмана, через що Сомко впав, а гетьманом обрано, за вказівками Филімоновича, московського ставленика Брюховецького, його свата. Вище духовенство, що стояло за Сомка й хотіло на цих виборах поставити справу обрання нового митрополита, мусіло змовчати; взагалі, воно тепер усю справу програло.

Патріярх Царгородський на прохання Москви зняв свою анатему з єп. Мефодія, і київське духовенство примушене було таки визнавати Филімоновича містоблюстителем. Але справа знову скоро заплуталася, бо на Правобережжі українці обрали аж двох митрополитів — єп. Йосипа Тукальського та єп. Антонія Винницького; король обох їх затвердив. Так появилася аж три претенденти на Київську Митрополію; правда, українського патріота єп. Тукальського польський уряд скоро ув'язнив, і той пробув у в'язниці аж два роки (1664—1666).

Єп. Мефодій почував себе тепер у силі й часто давав вказівки навіть самому гетьманові. Обидва

вони із шкури лізли, аби тільки вислужитися перед Москвою, — і на цьому вони й розсварилися ще з 1663 р. й почали без кінця доносити один на одного. Року 1665-го Филімонович побував у Москві, і там багато наговорив на Брюховецького; через два місяці по тому прибув до Москви й Брюховецький. Щоб позбутися неспокійного суперника, гетьман просив на Москві, щоб до Києва прислали митрополита москаля, бо тільки такий ніби внесе заспокоєння після того, чого накоїв єп. Мефодій.

Цього часу й Филімонович уже переконався, що бажання Москви йдуть тільки на те, щоб знищити права Української Церкви. З цього часу й він став трохи скося поглядати на те, що мала робити Москва в Україні.

На початку 1666-го року вернувся з Москви Брюховецький, і відразу пішла чутка, ніби гетьман у Москві просив для Києва митрополита-москаля. Усе вище духовенство занепокоїлося й запитало про це Брюховецького. Лукавий гетьман відповів, що він стояв за вибори митрополита в Києві, але навряд чи на це погодяться в Москві.

Духовенство повірило гетьману, що в Москві вже ламають стародавні права Української Церкви, і 22 лютого явилось до Київського воєводи П. Шереметева. Филімонович випитував воєводу, чи то правда, що ніби «указаль великій государь быть въ Кієвѣ митрополиту изъ Москвы». . . А по цьому, все більше дратуючись, єпископ «закричаль съ сильною яростію: «Если будетъ на то великаго государя изволенье, что отнять у насъ наши вольности и права, и быть у насъ митрополиту изъ Москвы, а не по нашему выбору, то пусть великій государь велить насъ всѣхъ казнить, а мы на это не согласимся. . . *Если*

прійдець къ намъ въ Кіевъ московскій митрополитъ, то мы запремся въ монастиряхъ, и развѣ насъ изъ монастирей за шею и за ноги поволокутъ, тогда только московскій митрополитъ въ Кіевъ будетъ. . . Намъ лучше смерть прийнятъ, нежели митрополита изъ Москвы». . .)* Це були думки всього нашого духовенства.

Але від Филімоновича це був тільки солом'яний огонь. На другий день до Шереметева знову явився Филімонович, але вже сам, — він просив вибачити йому вчорашні речі, бо говорити так він змушений був, — духовенство йому, як московському ставленнику, не довіряє й ненавидить його. Єп. Мефодій додав, що коли цар буде писати патріярху Костянтинопільському віддати Москві Українську Церкву, то й тоді українське духовенство буде домагатися, щоб йому залишено старі його вольності.

Стурбоване українське духовенство 4 березня послало до Москви особливе посольство, щоб дозволили вибрати в Києві, за давніми правами, митрополита; вговорили написати про це до Москви й впливового Барановича, але той написав листа в такій хитрій формі, що трудно було сподіватися доброї відповіді. В Москві відповіли, — справу Київського митрополита відкладають на розршення Собору, що тоді саме збирався судити Никона.

Х.

Собор 1666—1667 р. р. Руїна України.

Зібрався наприкінці 1666-го року й московський Собор, на який запросили східніх патріярхів. З

*) Архивъ Ю.-З. Россія, ч. I, т. V, ст. 78—79.

українців прибули тільки відомі «слуги московські»*), — єп. Мефодій, Феодосій Углицький та Лазар Баранович; цей останній мав 63 чоловіка оточення.

Але Собор мав досить справи з патр. Никоном, а Української Церкви торкнулися тільки випадком. Так, патріярхи Олександрійський та Антіохійський були розпорядилися, щоб ніхто з московських ієрархів не носив хреста на митрі; цього розпорядження не виконали тільки Баранович та Мефодій, заявивши, що цього привілея вони мають від самого патріярха Костянтинопільського. Цей дрібний інцидент відразу підкреслив усім незалежність Української Церкви, на яку сила Собору не стосується.

Крім цього, на Соборі був зачитаний перехоплений лист Никона до Царгородського патріярха, в якому Никон осуджував втручання Церкви Московської до справ Церкви Української; напр. поставлення Мефодія Филімоновича він назвав неканонічним. Але справа про Українську Церкву не могла бути вирішувана Собором, бо на ньому не було представника від Царгородського Патріярха.

Але московський уряд не кидав таки думки, щоб Собор остаточно вирішив справу приєднання Української Церкви до Московської. Насіли на патріярха Олександрійського Паїсія, але той рішуче заявив, що він до чужої єпархії ніякого права не має... Програв справу московський уряд і тут. Та в цей час і київський воевода Шереметев, знаючи настрої українського духовенства, писав, що «московському митрополиту вь Кієвѣ никоторыми мѣрами бытъ нельзя».**)

*) К. Харламповичъ: Вліяніе, ст. 194—195.

**) Акты Ю. и З. Россіи, V, № 50, ст. 147.

Але цього часу трапилась подія, що стала переломовою в справі приєднання Української Церкви до Московської, — 13 січня 1667 р. підписано т. зв. Андрусівське перемир'я. Це був один із найтрагічніших актів української історії: Україну розшматовано на дві частини: Правобережжя відходило до поляків, Лівобережжя лишилося за Москвою; Київ, найбільша святиня українська, через два роки так само мав відійти до поляків.

Для київського духовенства Андрусівський мир був найболючішим ударом; перспектива опинитися знову під Польщею тепер, коли не один із вищого духовенства так чи йнакче був уже заангажований у справах з Москвою, така перспектива відразу охолодила багатьох. Київське духовенство так уже звикло було до думки, що воно житиме за міцними плечами Москви, але збереже собі всі колишні свої привилеї. Духовенство насторожилося і не знало, що йому почати. Москва справу Київського митрополита, звичайно, припинила, як не реальну тепер для неї.

Але хитрий Баранович виграв і тут. Владика собі думав, що коли Київ відійде до Польщі, то Чернігів мав би стати тоді центром церковного управління, з ним, Барановичем, на чолі. І Баранович таки добився собі того, що Собор оголосив 8 вересня 1667 р. його єпархію архієпископією, а його — архієпископом, з правом служити в саккосі. Правда, на початку патріарх Костянтинопільський опротестував ці підвищення без його дозволу.

Настав 1668 рік. Брюховецький загинув, переконавшись в кінці в зрадливості московської ласки. Гетьманом обох боків Дніпра став Петро Дорошенко. На митрополичий Київський престол сів тепер укра-

їнець-патріот Йосип Нелюбович - Тукальський, що мав уже й благословення від патріярха Костянтинопільського.

Тукальський почав виступати рішуче проти всього, що було зв'язане з Москвою. Так, він наказав, щоб по церквах не поминали більш царя Олексія, а щоб поминали гетьмана Петра. Попався в його руки й єп. Мефодій Филімонович, — він зняв з нього панагію й мантию та й заслав в Уманський монастир. «Недостойн ти бути в єпископах — передав йому митрополит, — бо прийняв рукоположення від московського патріярха».*) Поплатилися й приятелі Мефодія, взагалі всі москвофіли.

Але Дорошенко не вдержався, не вдержався з ним і Тукальський. Опікшись на Польщі та Москві, Тукальський намовив гетьмана єднатися з Турцією, яка врешті так само страшно спустошила Україну. Це знову кинуло Тукальського, а також і вище київське духовенство шукати порятунку таки в Москві. . .

XI.

Гетьман Самойлович і патріярх Яким.

Ось так невиразно точилася справа приєднання Української Церкви до Московської, точилася з перемінним щастям для обох сторін, що боролися за нашу Церкву. 26 липня року 1675 помер митрополит Тукальський**), і на його місце відразу появилася де-кілька кандидатів, але ні один з них не став

*) Соловьевъ: Ист. Рос. III, XII, 357, 361—363.

**) Помер у Троїцькому Чигиринському монастирі, де жив біля 10 років, а похований у Лубнях.

Київським митрополитом, — вплив незмінний Лазар Баранович, що знову став містоблюстителем, вже аж до 1685 р.

В Україні панувала тоді повна руїна, і вона власне не давала змоги московському урядові рішучіше взятися за справу приєднання Української Церкви. Була це справа не тільки духовна, але й політична, тому потрібні були відповідні люди з обох боків, — з українського й московського. Нарешті знайшлися ці люди, що таки доби́ли такого безконечного торгу за Українську Церкву, — це були гетьман український Іван Самойлович та патріарх московський Яким.

Людина надзвичайно честолюбна, гетьман Іван Самойлович добре бачив, який великий вплив часом мали на Москві окремі духовні особи. Через відсутність митрополита, через невиясненність остаточних стосунків Церкви Української до Московської окремі духовні особи, часом зовсім невідповідні, напр. протопопи Филімонович та Адамович, входили в особливе довір'я московського уряду й стояли на перешкоді повноті гетьманської влади. Політичні московські агенти з духовенства були вдома надзвичайно настирливі й шкодили кожному, хто держався патріотичної ідеології. Українське духовенство в масі своїй не виявило яскравого патріотичного духа й дало дуже багато осіб, що залюбки займалися московською політичною агентурою; дійшло до того, що навіть архимандрит Печерської Лаври, Інокентій Гізель, став робити те саме; не далекий від того був і сам Лазар Баранович, а особливо помічник його Феодосій Углицький. Московський уряд на справу приєднання Української Церкви ніколи грошей не шкодував, щедро сипав їх

направо й наліво, а тому ласе на них духовенство охоче простягало по них свої руки й служило Москві не за страх, а за совість. Правда, однієї думки в відносинах до Москви духовенство наше ніколи не мало, бо в той час занадто вже розбіжна була різниця поглядів на цю справу верхів і низів духовенства.

Україна лежала в руїнах, — згвалтована, ограбована й зруйнована; замість білих хаток серед пишних садків скрізь стирчали самі тільки димарі, або купи з пожарищ ще свідчили, що тут були колись людські оселі. Що лишалося робити гетьману Самойловичу? Звичайно, він пішов по найлегшій дорозі — по московській, став щиро служити Москві, став відкрито допомагати їй міцніш закріпитися в зруйнованім краї. Ділитися впливами на Москві з своїм духовенством Самойлович не захотів, — і зняв усіх, хто стояв йому на дорозі. Ось цей Самойлович і вирішив остаточно закріпити Українську Церкву за Москвою, щоб духовенство не заважало йому в його праці. На Москві знайшовся й відповідний спільник — патріярх Яким.

Яким Савелов з фаху був, власне, військовий; освіту мав дуже малу. На 35-м році життя, 6 травня 1655-го року Савелов постригся в ченці в Межигірському монастирі під Києвом, і пробув тут два роки, а тому трохи знав Україну та її церковні стосунки. Патріярх Никон р. 1657-го забрав Савелова до свого Іверського монастиря, а тут і пішла дуже скоро духовна кар'єра Якіма, — через 17 років, р. 1674-го він став уже московським патріярхом.

Це була людина залізної волі, що не розбіралася в засобах. В кар'єрі його було досить темних хвилин. Так, у Новоспаськім монастирі годував він

братію гнилою рибою та мало їм хліба давав, і за це його й перевели були р. 1664-го в Чудів монастир. Тут Якіма дуже не злюбили, й пустили були поголоску, ніби Яким не право вірує. Взяли сердегу на допити, і будучий патріярх щиро признався: «Азь, государь, не знаю ни старыя вѣры, ни новыя, но что велятъ начальницы, то и готовъ творити и слушати ихъ во всем».*)

Взагалі, патріярха Якіма не любили; сучасник ось так розповідає про нього: Яким у Никона «грамотѣ началъ учитися, а до того не зналъ онъ писанія, развѣ азбуки, ни церкви, ни чина церковнаго, понеже человекъ служивый, и жилъ въ глухой деревнѣ, и заяцы ловилъ, а въ Церкви въ рѣдкій Великъ день бывалъ».**) Начальству Яким усе був послушний, — він «валяся подъ ногами ихъ».

Ставши патріярхом (з 1674 р.), Яким не рвав зв'язків з Межигірським монастирем, — до нього часто ходили звітти посланці й добре інформували його про церковний стан в Україні. З усього українського Яким прилюдно сміявся й ненавидив його. Була це людина вперта, владна й самолюбна. Гетьман Самойлович близько зійшовся з ним, бо Яким йому помагав. Року 1682-го патріярх навіть поблагословив шлюб Самойловича, і це ще більше зв'язало двох цих осіб.

Патріярх часто бесідував з посланцями гетьмана про заміщення овдової Київської Митрополії, й переконався, що гетьман тільки допомагатиме йому, бо й сам гетьман думав про те. Не знав тільки він,

*) Матеріали для історії раскола, Москва, 1879 р., т. IV, ст. 227.

***) Там само.

яв поставитися до думок його вище українське духовенство.

А тут трапився якраз і зручний випадок, — 18 листопада 1683 р. помер архимандрит Печерський Інокентій Гізель, «мужъ знатный, учительный, оказывавший царю многія радѣнія».*) Гетьман Самойлович вирішив поспробувати тепер щастя, й таки зв'язати Українську Церкву з Московською. Він зараз же повідомив царя про смерть Гізеля та про те, що вибори нового архимандрита призначено на після Різдва, а від патріярха Якіма просив благословення на ці вибори. Цар і патріярх були дуже вдоволені з того, й негайно відповіли, а патріярх ще додав, що він нововибраного архимандрита «рукоположенія удостоити благожеланно возусердствуесть».**)

Але київське духовенство догадалося, що йде на нього похід, і повело себе не зовсім так, як хотів того Самойлович. Вибори відбулися вільними голосами, — обрано Варлаама Ясинського. Нововибраний архимандрит за посвятою не вдався проте до Москви, як натякав про те патріярх Яким, і поспішив прийняти архимандричу посвяту від Чернігівського архієпископа. . . Їхати до Москви й по святі Ясинський не захотів. Спроба Самойловича та Якіма не вдалася.

Зате дальші події склалися не на користь оборонцям прав Української Церкви. Печерської архимандрії, головно її великих маєтків, почав домагатися Львівський єпископ Йосип Шумлянський. Наляканий Ясинський поспішив вислати посольство до па-

*) К. Харламповичъ: Вліяніе, ст. 218.

**) Там само.

тріярха Якіма, смиренно просячи благословення та грамоти на архимандрію. . .

Це вже був реальний початок приєднання Української Церкви до Московської. Якраз на нещастя в той час Росія воювала з Турцією, а тому звестися з патріярхом Царгородським не було жодної змоги.

XII.

Єпископ Гедеон кн. Четвертинський.

Події все склалися на користь Москви: знайшовся й добрий кандидат на Київську митрополію, — єпископ Луцький Гедеон князь Святополк-Четвертинський.

Цього часу стан православної церкви в Польщі був надзвичайно тяжкий, — вона була зовсім безправна, її силою тягли на унію. Єпископ Луцький Гедеон міцно беріг вірність батьківській вірі, і за це змушений був терпіти багато неприємностей. Дійшло до того, що, як розказує сам Гедеон, «не точію різними умышленми пакости мнѣ дѣяху, но и явно враждебными отравами на отнятіє живота моего многожды наглствоваху».*) В кінці Гедеону загрожено навіть укинути його до Марієнбурзької фортеці (де був задушений перед тим містоблюститель Царгородського патріярхату Никифор), — і тоді владика р. 1684-го змушений був утікати з Польщі до Києва.

Єпископ Луцький прибув просто до гетьманської столиці Батурина, і був добре тут прийнятий. Він був сватом Самойловичу, — дочка Самойловича

*) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. V, ст. 43.

була за сином єп. Гедеона ще з 1682 р. Помістився він у Крупецькому монастирі.

Гетьман відразу оцінив єп. Гедеона, як найкращого кандидата на Київську Митрополію. І справді, кандидат цей мав багато заслуг: був мучеником за православ'є, в єпископськiм сані служив уже коло 25 років, найзнатнішого роду, а до того ще й сват гетьманів. Старий хитрун, що все чекав митрополитичого сану, Лазар Баранович, відразу оцінив єп. Гедеона Четвертинського, — про нього він насмішкувато сказав: «Развѣ его митрополитомъ Кіевскимъ сдѣлать, а то другого ему мѣста нѣтъ...»*)

Єпископ Гедеон стільки натерпівся різних переслідувань у Польщі, що київські церковні стосунки були йому раєм. І тому він відразу погодився на все те, що нашіпував йому Самойлович. Зараз же, ще в листопаді 1684 р. єп. Гедеон написав смиренні листи до Москви цареві та патріярху, розказуючи їм про причини своєї втечі з Польщі, й заявляючи про повну покору. Патріярх милостиво відповів, і прислав щедрий дарунок — 10 карб.***) Відписав і цар, але не назвав Гедеона князем, від чого той заслаб, і мало не помер, бо навіть і король польський завжди звав його князем.

Єп. Гедеон був дуже лагідної вдачі, «людина добра та тиха, що ніякої влади не бажає»***), як схарактеризував його Самойлович. Такого саме митрополита й треба було Москві, а особливо Самойловичу, — бо тоді ж усе духовенство буде в його, гетьманських руках.

В Москві так само порішили поспішати, і в лю-

*) С. Соловьевъ, т. III, ст. 995.

**) Архивъ, Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 99.

***) Там само, ст. 98.

тим 1685 р. наказано Самойловичу зробити вибори Київського митрополита; в наказі вже відкрито додали: «А какъ тому (нововибраному) митрополиту наступить и какое послушаніе оказывать святѣйшему киръ Іоакиму, патріарху московському и всея Руси, и его преемникамъ, какъ судить, по какимъ причинамъ и тягостямъ власть Константинопольскаго патріарха отложить, въ какомъ почитаніи гетмана, старшину и все войско Запорожское имѣть, и о всякихъ церковныхъ дѣлахъ писать къ св. патріарху московскому, а къ св. Константинопольскому патріарху ни о чемъ не писать, и не посылать, причитанія никакого къ нему не имѣть, подъ послушаніемъ у него не быть, и изъ подъ его паствы, за разстояніемъ дальняго пути, совершенно отстать. . . По степени Киевской Митрополіи быть первою между російскими митрополіями. . . А новоизбраннаго митрополита, для архипастырскаго рукоположенія, отпустить въ Москву».*)

Ото ж, як бачимо, уряд московський самовільно вдерся до прав патріарха Костянтинопільського й безправно їх порушив. Вибори призначили на 8 липня, і обидві сторони, — оборонці Української Церкви й її напасники, — завзято готувалися до останнього бою.

ХІІІ.

Вибори митрополита Гедеона.

Правдивий кандидат на Київську Митрополію, Чернігівський архієпископ Лазар Баранович, від-

*) Там само, ст. 100—101.

разу добре орієнтувався й побачив, що гетьман тягне на митрополію свого свата Гедеона; знало про це, звичайно, й усе вище духовенство. І Баранович пішов на хитрість: як містоблюститель, він універсалом закликав духовенство на вибори, а сам тихо оголосив бойкота їм.

Настав день виборів, 8 липня 1685 р. З Батурина від гетьмана прибуло на вибори багато посланців, серед них осаул Іван Мазепа, Переяславський полковник Леонтій Полуботок, а духовенства прибуло надзвичайно мало, — прибули переважно москвофіли. На вибори не прибув архієпископ Баранович і все значне духовенство. Законність вимагала відкласти ці вибори, але гетьманські посланці настояли на своєму. Вибори відбулися, — одноголосно обрали на Київського митрополита єп. Гедеона.

Собор відправив до єп. Гедеона депутацію на чолі з відомим москвофілом, ігуменом Видубецьким Феодосієм Углицьким; кн. Четвертинський вибори смиренно прийняв, і погодився «приняти жезль архипастирскій не отъ кого другого, какъ отъ московскаго патріарха».*) З того часу єп. Гедеон став клятвopреступником, бо давніше він присягав бути вірним патріярху вселенському. . .

Гетьман поспішив донести Москві про вибори, але в своїм листі все таки настоює зберегти права Української Церкви й скоріше впросити патріярха Костянтинопільського, щоб відступив Українську Церкву Москві; а в кінці Самойлович писав: «Покорственно докладываю, что новообранной митрополить взял благословеніе (на епископію Луцьку) отъ святѣйшаго Константинопольскаго патріарха и учиниль

*) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. V, ст. 103.

присягу нікогда не отступать отъ послушанія того Константинопольскаго престола», а тому Гедеон просить поклопотатися, щоб «на ту присягу свою разрѣшеніє имѣти могъ»...*) Видно, заговорило сумління і в Гедеона...

Стурбоване українське духовенство, бачучи, як пішла справа, незабаром зібралося на другий Собор, і різко протестувало проти виборів Гедеона; особливо виступав великий учений свого часу Печерський архим. Варлаам Ясинський. Духovenство об'явило, що перший Собор був незаконний і не мав права рішати такої великої справи, як передача Української Церкви Москві, бо це діло всієї Церкви.

Свій протест духовенство записало й відіслало гетьману Самойловичеві. В цім протесті духовенство виразно зазначило свої погляди на всю цю справу. Найперше вони підкреслюють, що не мають права рішати справи підлеглости Української Церкви Москві, — це справа самого Костянтинопільського патріарха: «такъ на тотъ часъ безъ сумнѣнія — писали вони — отлучимося отъ Константинопольскаго и сконного отца своєго, кгда очима нашими обачимъ и ушима услышимъ цессію (передачу) царегородскаго патріарха московскому».**)

Далі підкреслює духовенство, що Церква Українська, піддавшись Москві, втратить свої старовічні права, на шкоду самій Церкві, — і перераховують ці права.

В другім листі протестуюче духовенство розказує, що Москва забрала вже Білгородську єпархію і завела там свої порядки, — і такі ж самі порядки заведе й у Києві.

*) Там само, ст. 71, № XIV.

**) Там само, ст. 57, п. 3.

Ось які порядки заведено тоді в нашій Білгородській єпархії. Коли тільки священник через свою вбогість не давав данини митрополитові, чи коли миряни не давали митрополитові відкупного за церкву, то за це «священника на правежѣ палицею по литкам затинаят. . . Дьячки, пономари, ктитори подводы одбувають, дань роковую дають архієрею, для чего великое стало въ церквахъ на слугъ церковныхъ оскуденіе. . . Кто утонеть, кого громъ убьеть, albo наглою умреть смертію — платять за тоє вину по гривнѣ митрополитови. . . Слуги архієрейскіє по попамъ съ перначами (знаками) ѣздять. . . Парохіяльнымъ священникомъ викарієвъ отъ престола, встли бѣ не по любви былъ, не волно оставить и другого викарія приняти не волно. . . Книги наши Кіевскія скасовано, а наслано Московскія, чево і въ насъ сподевати бы ся треба. . . Церковное пѣніє и служеніє отменено, а все по-московськи поставлено, до чего наши люди не скоро могутъ привыкнути. . . Дѣти малыя, некрещенны, не поливати, але погружати священницы должны: и много неумѣтныє священницы, а къ тому не привыклыє обычаю, дѣтей в слободахъ потопили. . . Священника за вину волно шелепами, рубаху снявши, бити, — и вышняго чину духовнаго людям так же чинять». . . *)

От такі порядки заводила тоді Москва в нас в Україні. . . Звичайно, духовенство наше все це добре знало, а тому й протестувало проти загарбання Української Церкви, як тільки могло.

Щоб повідомити царя та патріярха про вибори, гетьман і нововибраний митрополит відправили до Москви посольство, з Феодосієм Углицьким на чолі.

*) Архивъ Юго-Зап. Россія, ч. I, т. V, ст. 60—61, № XII.

Посольство повідомило про вибори, але також просило не рушити стародавніх прав Української Церкви. На Москві цими виборами були надзвичайно задоволені, і патріарх Яким поспішив закінчувати таку важну справу, — написав Гедеону, щоб приїздив до Москви за благословленням.

XIV.

Присяга Гедеона в Москві.

В жовтні місяці 1685 р. виїхав нововибраний митрополит Гедеон до Москви за благословленням. З ним було різного оточення 45 чоловіка. До Москви Гедеон прибув 24 жовтня, і там прийняли його дуже врочисто та милостиво; крім харчів, митрополиту призначено по 3 карб. денно.

Посвята відбулася 8 листопаду в Успенському соборі, в присутності царів. І стоячи перед патріархом московським, серед церкви Гедеон присягав: «Объѣцаюся повиноватися всегда отцу моему, великому господину, святѣйшему кирь Іоакиму, патріарху московскому, и аще случится и по немъ будущему святѣйшему патріарху московскому, и всему преосвященному Собору — російскимъ преосвященнымъ митрополитамъ, архієпископамъ и епископамъ, братіи моеї, во всемъ согласну быти, и любовь духовную вседушно къ нимъ имѣти и яко братію почитати я. . . Аще же отцу моему, святѣйшему кирь Іоакиму, патріарху московскому, и по немъ будущимъ патріархамъ и всему святѣйшему собору явлюся непослушенъ или противенъ или отъ него во особность восхощу отступити и епархію, мнѣ врученную, ка-

ковимъ либо образомъ ему, отцу моему, въ чемъ непослушну сотворю, и тогда абіе лишень буду всего сана своего и власти. . . Во извѣстную же крѣпость и вѣчное утвержденіе, сіе мое обѣщаніе, подписавъ моею рукою, вручаю отцу моему великому господину, святѣйшему патріарху московскому. . .*)

Після посвяти митрополит Гедеон одержав у грудні місяці дві грамоті, — від царів Івана, Петра й царівни Софії та від патріярха. Царі затвердили більшість старих прав Української Церкви. Вони писали:

«И мы, великіе государи, цари и великіе князи, Иоаннь Алексіевичъ, Петръ Алексіевичъ и сестра наша Софія Алексіевна, изволили весь митрополиі Кіевской причтъ и чинъ духовный пожаловати — для утвержденія той Кіевской митрополиі и в подтвержденіе прежнихъ духовнаго чина правъ и волностей, сію нашу царскаго величества милостивую жалованную граммату дать повелѣли: что впредь судамъ митрополиі Кіевской въ своей епархіи быти и отправлятися по прежнимъ обычаемъ, и никому отъ тѣхъ судовъ въ царствующій нашъ градъ Москву съ челобітьемъ не приходити, и патріарху московскому въ тѣ суды не вступатися, и челобитенъ ни у кого не принимать, а быти той Кіевской митрополиі въ такомъ же соблюденіи, въ каковѣ она была до сего времени подъ благословеніемъ святѣйшаго вселенскаго константинопольскаго патріарха, какъ в митрополичей чести, так и во исправленіи духовнаго чина и церковнаго, и въ сохраненіи начала, правъ и волностей обыклыхъ, обрѣтающихся по исконному обычаю. . . и всѣ обыкновенія прежнія безъ при-

*) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 103—104.

мѣненія волно содержати... На архіерейській престолъ въ митрополиты обирати волною елекцією мужа из тамошнихъ природныхъ обывателей... И сею нашею жалованною грамотою обнадеживаемъ и утверждаемъ, и въ томъ быти на нашу государскую милость во всемъ надежнымъ»...*)

Грамота патріярха має вже інший характер, — він про права Київського митрополита промовчав, але вже відразу поспробував поставити Гедеона на становище звичайного митрополита, — він наказав йому, «ради єдиночества съ протчими російськими митрополитами», носити білого клобука, чого доти в практиці Української Церкви не було. Крім цього, митрополит зве Гедеона «митрополитомъ Кієвскимъ, и Галицкимъ, и *Малыя* Россіи», тоді як у титулі українських митрополитів споконвіку було: «и *всєя* Россіи»...**)

Так потроху почали відбирати права від Київських митрополитів.

Грудня 14-го відпустили Гедеона додому. Весело вертався новий митрополит: в Москві йому подарували карету, обшиту оксамитом, з мідною оздобою, і шестерика карих коней... Це на те, щоб заспокоїти непокійне сумління Гедеона, бо він же давніше присягав на вірність патріярху Костянтинопільському...

Задоволений був також і гетьман Самойлович, — він досяг свого: в царській грамоті митрополиту Київському наказали: «Въ дѣлѣхъ, приключаящихся *Малыя* Россіи, какъ въ военныхъ, такъ и въ росправ-

*) Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи, т. XI, 1830 р., № 8334, ст. 364—365. Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 98—99.

*) Там само, ст. 124—125.

ныхъ, воля єму, преосвященному митрополиту и впредь по немъ будучимъ митрополитамъ Кіевскимъ, быти не имѣеть и вступати не довлѣеть, понеже то належить подданному нашему, гетману Ивану Самойловичу и впредь по немъ будучимъ гетманамъ».*)

Так українське вище духовенство було упокорене й позбавлене не тільки своїх церковних прав, але й свого споконвічного впливу в справах політичних. . .

XV.

Останній акт трагедії.

Оставалось виконати останній акт сумної трагедії Української Церкви. Акт останній, але найголовніший, — добитися згоди від Костянтинопільського патріярха на передачу Української Церкви патріярху Московському.

Вже й до цього не один раз московський уряд зносився з патріярхом Костянтинопільським, просячи його уступити Москві Українську Церкву. Але справа звичайно кінчалася нічим.

Так, 11 грудня 1684 р. московські царі послали через грека Захара Софира свою грамоту Царгородському патріярху Якову, просячи його відступити Москві Київську митрополію, бо цього бажав ніби й сам український народ. Хоч до цього прохання додано 40 соболів на 200 рублів і обіцяно те саме посилати й надалі, проте патріярх Яків на передачу Церкви не погодився.**)

*) Там само, ст. 123.

**) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 131.

Але не те було тепер, — московський уряд вирішив добути згоди, чого б то не коштувало. Через три дні по присязі Гедеона патріярх Московський Яким уже виготовив грамоту до патріярха Костянтинопільського. Яким писав, що він задовольнив прохання українського народу — поставив митрополитом Гедеона, а щоб з Гедеоном чого не трапилося в дорозі, коли б він поїхав на посвяту до Костянтинополя, то він його висвятив у Москві. . . Далі патріярх Московський просив відступити йому зовсім Київську митрополію, бо вона ж така далека від Царгороду. . .

Про те саме просили в своїй грамоті й царі, добавляючи, що в подарок патріярхові посилають золоті та соболі. «И вашему б архипастырству — писали царі — тѣ золотые и соболи принять велѣтъ, а сколько числомъ принято будетъ, и о томъ къ намъ писать».*)

З цими грамотами до Царгороду поїхав бувалий дяк Микита Олексіїв; їхав він через Україну, і гетьман послав з ним і свого посланця Івана Лисицю, також просячи відпустити Київську митрополію під Москву.

Добравшись на Схід, посланці прибули до Андріанополя, і тут несподівано застали патріярха Єрусалимського Досифея. Олексіїв вирішив добре взятися за цього впливового владику. Це була енергійна людина, славний учений свого часу.

Патріярх Досифей непривітливо зустрів царського посланця. Він просто почав розмову з того, що не буде радити патріярхові Царгородському відступати Української Церкви, бо це заборонене правилами

*) Там само, ст. 123.

св. Отців. Та й чого просять тепер, по тому, як уже силою забрали Церкву...

«Ми — казав він — не дадимъ свого благословенія». . . Відмовив навіть тоді, коли йому за це обіцяно «государево жалованье», і додав, що він «и за большую казну такого дѣла не сдѣлалъ бы».*)

Про все це Досифей гостро відписав у Москву царям і патріярху, і «съ величайшимъ воодушевленіемъ доказывалъ всю незаконность и неумѣстность задуманнаго ими дѣла»...**)

Досифей обурився проти тієї явної куплі, що її повів московський уряд через свого посла. «Присылаете денги — писав патріярх — и изъ ума людей выводите, берете грамоты, сопротивны Церкви и Богу. . . І бѣше удобнѣе, да поставите митрополита без благословенія, неже присылаете денги и просите прощенія, яко естъ явная сімонія»...***)

«И подобаеъ ли — писав він далі — просити духовная дарованія за денги? И негли грамота оная, юже емлетъ честность его отъ Константинопольскаго изъ денегъ, естли праведна, естли грамота достойна? И аще суть нищии и обыкли имати денги и давати грамоты, — лѣпо ли естъ вашей Церкви просити такимъ образомъ сицеваая великая прошенія. . . И аще хочете имѣти хотѣніе свое, вѣдайте, яко церковная воля не естъ, яко же и мы не хотимъ, да не причастимся сему грѣху»...†)

Москва проте вперто йшла своїм шляхом.

Цього часу якраз приїхав до Адріанополя новий Костянтинопільський патріярх Діонісій, щоб добути

*) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 135, передмова.

***) Там само, ст. 137.

***) Там само, ст. 144—145.

†) Там само, ст. 151—145.

свого затвердження в великого візира. Довідавшись, що до нього прибуло посольство з Москви, патріарх Діонісій послав до нього архимандрита. Цей посланець Діонісія просив грошей у посла Олексієва, обіцяючи, що «послѣ дасть ему грамоты». Але Олексієв уже добре орієнтувався, а тому брутально відповів, «яко прежде дасть ему грамоты, и потомъ да возьметъ деньги отъ него».*)

Таким чином обидва патріархи рішуче відмовилися задовольнити бажання московських царів. Тоді спритний Олексієв почав справу вже з другого, але вірнішого боку.

Побачивши, що з патріархами торгу не доб'єш, посол Олексієв вдався до великого візира й просив його, щоб він звелів патріархам передати Українську Церкву Москві. Турція була тоді в дуже скрутному становищі — з трьох боків (Польща, Австрія й Венеція) йшли на неї війною, а Росія була з нею в миру, через це Турція тоді дуже бажала зберегти добрі відносини з Москвою. Тому ясно, що великий візир легко погодився на прохання Москви, — він обіцяв Олексієву, що зараз покличе до себе Костянтинопільського патріарха Діонісія й накаже йому передати Українську Церкву під владу московського патріарха. І візир виконав свою обіцянку...

Так сталася велика трагедія українського народу, — загублення своєї національної Церкви...

Що було робити безсилим східнім патріархам? Вони змушені були покоритися турецькій силі, змушені були виконати грізного візирогого наказу... Звичайно, патріархи не втрималися, щоб хоч щось не урвати з Москви собі на користь...

*) Там само, ст. 145.

Після наказу візира зовсім пом'якшали обидва патріярхи. Не мали чого поставити сили, та й митрополію Київську, власне, забрали вже. І в травні 1686 р. Діонисій віддав Київську митрополію Московському патріярхові...

До нашого часу збереглася коротенька розписка з травня р. 1686 цього патріярха; цю розписку Діонисій видав московському послові Микиті Олексієву, що брав у нього грамоти на Київську митрополію. Діонисій писав: «Приняли всмы милостыню съятаго вашего царствія отъ посланнаго вашего господина Никиты Алексіевича три сорока соболей и двѣсти червонныхъ; податель же благихъ Господь да будетъ мздодавецъ вашему державнѣйшему царствію».*)

Не вдержався після цього й розумний Досифей; коли до нього знову зайшов посол, то владика лагідно сказав: «Я пріискалъ въ правилахъ, что вольно всякому архіерею отпустить из своей епархіи къ другому архіерею»...**)

І за це Досифей теж получив 200 золотих...***)

Так дешево продали Українську Церкву...

Добувши всі потрібні грамоти (за підписом усього Собору), весело вертався Олексієв до Москви. Але несподівано в Криму він попався в руки кримських татар, і всі грамоти трохи були не загинули. Та московському урядові поталанило й тут, — за важного татарського полоненика татари випустили Олексієва з грамотами...

*) Там само, передмова ст. 144, Архивъ ст. 177.

***) Там само, ст. 141, передмова.

***) Там само, ст. 142.

XVI.

Москва всіх одурила.

Що ж виграли всі ті особи, що так запопадливо запобігали ласки московської й так завзято продавали беззахистну Церкву Українську? Бо всі ж вони працювали власне за цю ласку, всі вони найбільше дбали про особисті цьогосвітні розкоші.

Ніхто нічого не виграв, ніхто нічого не здобув...
Москва всіх одурила...

Почати з самої Турції: не встиг посол Олексіїв з дорогоцінними грамотами переїхати кордонів турецьких, як Москва вже оголосила війну Турції, бо коханцеві царівни Софії, князю Голицінові, так бажалося ще військової слави. І цінна послуга великого візира, яку той зробив Москві, пішла ні на що...

Тоді Турція насила на невинного патріярха Діонісія, що вів переговори з Москвою, а тепер ця Москва йде війною на неї. Незадоволене Діонісієм східне духовенство (воно нічого не одержало за підписа грамот, хоч Олексіїв обіцяв нагородити й їх, але слова не додержав) скликало Собора, і головно за те, що Діонісій неканонічно відступив Українську Церкву Москві, скинуло його з патріяршого престола... Повідомляючи про це патріярха Московського Якіма, Діонісій гірко скаржився й нарікав, що з Москви не присилають йому обіцяних подарків, а він же таку велику послугу зробив московським царям... Яким «милостиво» брутално відповів: відступлення Київської митрополії — це справа така мало-важна, що не заслуговує особливої подяки...

Може виграв щось гетьман Самойлович? Коли справа приєднання Церкви покінчилася, гетьман

просив у царів заслуженої милости собі за таке «вѣрное радѣтельство». І царі пожалували його: 27 грудня 1686 р. послали йому жалувану грамоту, а при ній золотого ланцюга та два діамантових клейноди. Але зовсім не довго тишився цим Самойлович. Турецька виправа, що її невміло провадив кн. Голицин, покінчилася повною невдачею, і цю невдачу склали на Самойловича. І саме через це р. 1686-го гетьмана арештували, відвезли до Москви, а там без суду майно його сконфіскували, а його самого заслали з старшим сином на Сибір, де 1687 р. й помер він у Тобольську, а молодшого сина його покарали на горло в Сівську. . .

А що заробив собі гетьман Іван Брюховецький, що ціле життя так прислужувався Москві, навіть оженився «на московской дѣвкѣ», що все просив прислати до Києва москаля-митрополита? Своєю працею все на користь Москві він так підбурих проти себе народ, що той повстав проти нього. Попросив тоді гетьман допомоги з Москви, але Москва тепер відвернулася від нього, безсилою. . . За це Брюховецький сам повстав проти Москви, але це не спасло вже його від народнього гніву, — р. 1668-го роз'ярений натовп убив його, «як скаженого пса». . .

А що сталося з тим баламутом, єп. Мефодієм Филімоновичем, що справді так багато прислужився Москві? Може хоч він заслужив собі щирою службою бодай цьогосвітніх ласощів? Року 1668-го, коли Филімонович переконався, що Москва прагне до знищення Української Церкви, він почав сторонитися її. За це його схопили, відвезли в Москву, а там і засудили свого агента на досмертну висилку в Новоспаський монастир, де Мефодій і помер р. 1690-го. . .

Рішуче нічого не здобув собі й сам, Москвою поставлений митрополит, Гедеон Четвертинський. Коли впав гетьман Самойлович, тоді, власне, впав із ним ська митрополія дійшла до повного занепаду. Київська митрополія дійшла до повного занепаду. Київсько-Печерська Лавра, а також Межигірський монастир добули собі ставропігію від патріярха Московського, і тому вийшли з під влади Гедеона. Року 1688-го 27 січня Гедеону наказано підписуватися «Митрополить ківській, галицкій и *малыя* Россіи», а не так, як було написано на його митрі, подарованій йому в Москві: «Митрополить ківській, и галицкій, и *всєя* Россіи». Поваги ніякої Гедеон не мав, бо його, як московського ставленика, не всі й слухали... Під владою митрополита не стало ані одного архієрея. Чернігівська архієпископія відійшла під владу Московського патріярха. Загубив Гедеон навіть маєтки церковні: за його часу в київській окрузі митрополія мала тільки два села, — Погребки та Зазим'є, та й останнє Лавра намагалася відняти... Скоро по цьому, 6 квітня 1690 р. Гедеон Четвертинський помер, не здобувши собі ні від кого поваги, й нічим не змивши з себе важкої плями запроданця Української Церкви... Помер, усіма забутий...

Не здобув нічого собі й Лазар Баранович; він помер 3 вересня 1693 р., так і не сівши на Київський митрополичий престол...

Так усе буває в житті людському: обов'язково гинуть усі владики — чи світські, чи духовні, — коли тільки не служать своєму народові, коли тільки не опираються на цей народ...

Ось так відбулася величезна трагедія нашої історії — приєднання Церкви Української до Московської. Подія ця в житті нашому зараз же вияви-

лася сотнею найрізніших наслідків, бо власне з нею розпочалося вже реальне обмосковлення всього українського життя. Звичайно, це приєднання логічно впливало з приєднання політичного, з акту 1654-го року, і не допустити його не було сил. Тридцять два роки (1654—1686) боронило духовенство незалежність своєї Церкви, — і можна тільки дивуватися, що воно так уперто та довго не здавало своєї волі. І не його вина, коли вкінці світські чинники силою віддали таки нашу Церкву Москві.

Львів, 14. XII. 1924 р.

XII.

ОБМОСКОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ.

I.

Нівеляційна московська церковна політика.

Урядовим насиллям та відкритою симонією, по 32-х літній тяжкій боротьбі (1654—1686) Москва нарешті приєднала до себе Українську Церкву, а забравши її, відразу ж повела супроти неї нівеляційну політику, щоб зробити з неї звичайну московську митрополію. Увесь стан старої Московської Церкви почали силою накидати й Церкві Українській, яка хоч і боронилася безпереривно, але вкінці була таки зломлена й формально зрівняна зо станом Церкви Московської.

Стан московського духовенства був тоді зовсім невідрадний. Надзвичайно мала освіта всього духовенства, навіть його верхів, не говорячи вже про його низи, породила тут вузьку обрядову зарозумілість, а разом із тим самопевність та нетерпимість у справах віри. Своє власне розуміння Св. Письма та церковних канонів Москва вважала за єдиноправильне й непорушне, свої місцеві церковні обряди та звичаї за недоторкану святиню. Москва звала єритиком кожного православного, хто мислив не так, як навчали в Москві.

Наслідки всього цього були руйнуючі для московського народу: серед нього жили найрізніші повір'я й звичаї, що межували з поганством, народ глибоко

не християнізувався, уся віра перейшла в зовнішню обрядовість. Св. Письмо, основа християнства, в московському народі було відоме мало, та народ його, писаного мало зрозумілою йому мовою, знав тільки поверхово. Характерно, що переклад Св. Письма на російську мову появився тільки на початку ХІХ-го віку, тоді як, скажемо, переклади на українську мову були вже з ХVІ-го віку, цебто на три віки раніше.

З усіх православних церков тільки Церква Московська сліпо наслідувала Церкву Візантійську, щодо підлеглости державі. І не тільки наслідувала, але й випередила її в цьому: запровадила в себе правдивий цезарепалізм. Підлеглість державі Московська Церква розвинула ще з того часу, з початку ХV-го століття, коли вона 1458 р. остаточно відірвалася від Київської Митрополії. Підлеглість була повна, зо всіма її руйнуючими наслідками: цілковитою неволею духовенства перед світською владою та перед старшим від себе. . .

Найпершою причиною такого низького стану Московської Церкви було власне те, що вона зарано відірвалася від культурно високої Української Церкви, відірвалася тоді, коли на самостійне життя не мала власних сил. І дуже скоро по цьому темна, але зарозуміла московська ієрархія запровадила свою Церкву в розкол, з якого вона не вийшла й сьогодні. Року 1551-го в Москві відбувся т. зв. Стоглавий Собор, на якому було головно духовенство (митрополит, 9 архиєреїв і т. д.); українського духовенства на ньому, звичайно, не було. І ось цей Стоглавий Собор постановив про такі дивовижні речі, як двоєперстя (хреститися двома пальцями), в церкві співати «алилуя» тільки два рази, заборонив

стригти бороду й т. ін. Це були для багатьох новини, але наказано під карою прокляття все це виконувати. Коли пізніше розпочався сильний культурний вплив Української Церкви на Московську, то українці гаряче виступали проти наведених абсурдальних постанов Стоглавого Собору, і вони мали успіх: року 1666—1667-го радив новий Собор, і на ньому постановлено, що на Стоглавому Соборі «писаша о сложеніи двою перстовъ и о сугубой Аллилуіи, и о прочемъ неразумно, простотою и невѣжествемъ». А тому постановили: «Той Соборъ не въ Соборъ, и клятва не въ клятву, и ни во что же вмѣняемъ, якоже и не бысть». . . Але люди 116 літ хрестилися двоперстям і позивали до того, а тепер двоперстя заборонили, — наслідок був жахливий: пів Росії не послухалися Собору 1667 року, й пішли в розкол, що триває й сьогодні. . .

Оце плід відірвання від Української Церкви!

Або ще приклад. Відірвавшись від Української Церкви, Церква Московська в своїй темній зарозумілості почала ламати навіть православні догмати. Так, московський Собор 1620-го року, забувши про догмат: «ісповідую єдино крещеніє», постановив перехрещувати всіх «латинян», цебто всіх не москвинів. . . Ця єретична постанова була тільки узаконенням того, що віддавна робилося на Москві, — перехрещувати всіх, хто вірував не так, як хотіла Москва. Ось чому довгий час українців, коли вони попадали в Московію, перехрещували. . . І тільки Великий Собор 1667-го року відмінив цю єретичну постанову Собору 1620-го року.

Стан українського духовенства був зовсім інший, і тому нема нічого дивного, що воно категорично зрікалося підпорядкуватися Московській Церкві, і

цілі віки з нею боролся, — Церкви цієї наше духовенство панічно лякалося.

Коли 1685-го року неканонічний Собор, скликаний гетьманом Самойловичем, обрав на Київського митрополита єп. Гедеона кн. Четвертинського, що відразу віддався Москві, українське духовенство зібралось на другий Собор, який запротестував проти неканонічних виборів, а разом із тим ось так описав стан Московської Церкви. Якраз тоді Москва запровадила була ось такі порядки в нашій Білгородській єпархії. Коли тільки священник з-за своєї убогости не давав данини митрополитові, чи коли миряни не давали митрополитові відкупного за церкву, то за це «священника на правезѣ палицею по литкамъ затинають. . . Дѣячки, пономари, ктитори подводи одбувають, дань роковую дають архіерею, для чого великое стало въ церквахъ на слугъ церковныхъ оскуденіе. . . Кто утонеть, кого громъ убьеть, albo наглою умреть смертію — платять за тоє вину по гривнѣ митрополитови. . . Слуги архіерейскіє по попамъ съ перначами (знаками) ѣздять. . . Парохіяльнимъ священникомъ викарієвъ отъ престола, встлибъ не по любви былъ, не волно отставить и другого викарія приняти не волно. Книги наши Кієвскія скасовано, а наслано Московскія, чево і въ насъ сподевати бы ся треба. . . Церковное пѣніє и служеніє отмѣнено, а все по-московски поставлено, до чого наши люди не скоро могутъ привыкнути. . . Дѣти малыя, некрещенны, не поливати, але погружати священницы должны: *и много неуметные священницы, а къ тому непривыкные обычаю, дѣтей въ слободахъ потопили.* . . Священника за вину волно шелепами, рубаху снявши, бити, — и выпш-

няго чину духовнаго людямъ такъ же чинять». . .*)

Ось такі порядки заводила Москва в нас в Україні, а тому нема нічого дивного, чого наше духовенство так лякалося Москви.

Забравши року 1686-го Українську Церкву офіційно, Москва довго не могла забрати її фактично, й боротьба двох церков — Московської (а фактично — московського уряду) та Української — затягнулася на дуже довгий час, а правдиво — ніколи й не припинялася. На початку московські царі на письмі та на словах публично й урочисто забезпечували Київській Митрополії всі її віковічні права. Так, по поставленні Гедеона Четвертинського на Київського митрополита йому видано року 1685-го таку грамоту: «И мы, великіе государи, цари и великіе князи Іоаннъ Алексіевичъ, Петръ Алексіевичъ и сестра наша Софія Алексіевна изволили весь митрополию Кіевской причтъ и чинъ духовный пожаловати — для утвержденья той Кіевской митрополіи и въ подтвержденье прежнихъ духовнаго чина правъ и вольностей, сію нашу царскаго величества милостивую жалованную грамоту дать повелѣли: что впредь судамъ митрополіи Кіевской в своей епархіи быти и отправлятися по прежнимъ обычаемъ, и никому отъ тѣхъ судовъ въ царствующій нашъ градъ Москву съ челобитьемъ не приходити, и патриарху московскому въ тѣ суды не вступатися, и челобитень ни у кого не принимать, а быти той Кіевской митрополіи в такомъ же соблюденіи, в каковѣ она была до сего времени под благословеніемъ святѣйшаго вселенскаго Константинопольскаго патриарха, какъ в митрополічей чести, такъ и во исправленіи

*) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 60—61, № XII.

духовнаго чина и церковнаго начала, и в сохраненіи прав и волностей обыклыхъ, обрѣтающихся по исконному обычаю... и всѣ обыкновенія прежнія без премѣненія полно содержати... На архіерейскій престоль в митрополиты обирати волною елекцією мужа из тамошнихъ природныхъ обывателей... И сею нашою жалованною грамотою обнадеживаемъ и утверждаемъ, и в томъ быти на нашу государскую милость во всемъ надежнымъ».*) До цього ж у цій грамоті Київська Митрополія зветься першою поміж усіма іншими — «первоначальною».

Повівши супроти Української Церкви нівелізаційну політику, Москва відібрала від неї все, що було суттєве в неї: знищила її незалежність та соборноправність, а також сильно поруйнувала всі ті національні окремішності, які набула собі наша Церква за довгі віки свого життя.

Москві сильно залежало на тому, щоб конче міцно приєднати собі Україну й її Церкву, а тому запровадили були навіть нове прохання, по церквахъ: «О єже престолу Київському соединитися съ Богопоставленнымъ престоломъ Московскимъ, и княженію Малороссійскому совокупитися съ Богохранимымъ Великороссійскимъ царствіемъ».

II.

Знищення незалежності Української Церкви.

Українська Церква тільки номінально залежала від Церкви Царгородської, але фактично вона була

*) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. V, ст. 98—99. Полное Собраніе Законовъ Росс. Имперіи, 1830, т. XI. № 8334, ст. 364—365.

незалежна. На це вплинули такі причини: давній переказ, що Українську Церкву заснував ще Андрій Первозванний, цебто, що ця Церква була апостольська; Церква ця була найстарішою на Сході слов'янства; величезні простори її території говорили за те ж; нарешті, далека відстань від Царгороду робила залежність від нього фіктивною.

Звичайно, Москва не могла погодитися на незалежне становище Української Церкви, а до того й домінуюче на Сході. Митрополит Гедеон Четвертинський року 1685-го 8-го листопада присягнув на вірність московському патріархові, і з цього й розпочалося знищення незалежності Української Церкви. Стародавній титул Київського митрополита був: «Митрополить Київскій и всея Руси» (десь з X-го віку), а пізніше: «Митрополить Київскій, и Галицкій, и всея Россіи», і він сильно муляв очі й Московському патріархові, й Московському урядові, а тому вони завзялися знищити цього титула. На митрі митрополита Гедеона, яку йому видали в Москві, ще було написано: «Митрополить Київскій, и Галицкій, и всея Россіи», але вже 27-го січня 1688-го року Гедеонові наказано підписуватися «Митрополить Київскій, и Галицкій, и Малыя Россіи». А пізніше, року 1721-го цар Петро I наказав Київському митрополитові зватися тільки архієпископом, що продовжувалося аж по 1743-й рік, коли знову милостиво повернено титула митрополита. А року 1767-го й це видалося занадто великим: наказано надалі зватися лише: «Митрополить Київскій и Галицкій».

Київський митрополит віддавна був «екзархом вселенського трону», і цей титул відразу відняли від митрополита Гедеона, хоч за оставлення цього ти-

тулу сильно просив навіть гетьман Самойлович. Цей власне титул був потрібний Київському митрополитові особливо через те, що православна церква в Польщі підлягала йому, а з утратою титулу екзарха ця залежність могла захитатися.

Отак Москва знищила незалежність Української Церкви. Це був акт грубо неканонічний, бо він порушував 34 апостольське правило, що наказувало: «Єпископи кожного народу повинні знати першого поміж себе й шанувати його, як голову». Грубо порушував і 8 правило III Всесвітнього Собору, що заповідає: «Хай ніхто з боголюбних єпископів не поширює влади на іншу єпархію, що давніше та спочатку не була під рукою його чи його попередників. Але як хто поширив та силою яку єпархію приєднав собі, то нехай віддасть її, щоб не переступалися правила Отців, щоб не закрадалася, під видом священнодійства, пиха влади світської. Отже святому й Всесвітньому Соборові вгодно, щоб кожна єпархія захувала в чистоті й без перешкоди ті права, які належать їй від початку, на основі звичаю, що здавна закоринився».

Історична традиція й канонічне право говорили про незалежність Української Церкви, бо, скажемо, Церкви Костянтинопільська, Антіохійська, Олександрійська, Єрусалимська не втратили своєї автокефалії, хоч їхній край опинився з часом у зовсім інших політичних умовах.

Велику сатисфакцію за цю грубу неканонічну кривду Українській Церкві дав Царгородський патріарх Григорій, що в томосі (грамоті) Вселенської Патріархії від 13-го листопада 1924-го року, підписаному ним та 12-ма східними митрополитами, про автокефалію Православної Церкви в Польщі, напи-

сав таке: «В історії написано, що перше відділення від нашого престолу Київської Митрополії та православних митрополій Литви й Польщі, що залежали від неї, й приєднання їх до Святої Московської Церкви відбулося цілком не за приписами канонічних правил, а також не було додержано всього того, що було встановлене про повну церковну автономію Київського Митрополита, що носив титул екзарха Вселенського Престолу».

Український народ ніколи не забував про вікову незалежність своєї Церкви, ніколи не визнавав за канонічне приєднання її до Церкви Московської, а тому зараз по відродженні Української Народньої Республіки актом 1 січня 1919-го року проголосив автокефалію Української Церкви, в яким зазначив, що «Українська Автокефальна Церква з її Синодом та духовною ієрархією ні в якій залежності від Всеросійського Патріярха не стоїть». Цей акт канонічно впливав з 17-го правила IV-го Всесвітнього Собору. Міністр Ісповідань Іван Огієнко року 1919-го поробив багато старань, щоб Царгородський Патріярх поблагословив автокефалію Української Церкви, але Українська Республіка незабаром упала, а з тим припинилася й справа нашої автокефалії, що вже стояла на добрій дорозі.

III.

Знищення соборноправности Української Церкви. Церква в неволі.

Петро I скоро вдарив по самих основах Української Церкви, бо знищив те, на чому мусить стояти

кожна Православна Церква — її соборноправність. Вищою церковною владою в Україні були Собори, крайовий та єпархіальний, — їм тепер прийшов кінець. Усі духовні посади в Українській Церкві, від митрополита й аж до паламаря, були виборні, — тепер скасовано й це.

Петро I, як відомо, перепровадив в Росії широкі реформи, що порушили його царство до самої глибини. Російське духовенство в своїй більшості було проти цих реформ, і дошкульно їм перешкоджало, чим тільки могло. По краю почали ширитися найрізніші непристойні памфлети на царя, авторами яких було духовенство, головно ченці, через що Петро видав 1701 р. навіть такого дивацького наказу: «Монахи въ кельяхъ никаковыхъ писемъ писати власти не имѣють, чернилъ и бумаги въ кельяхъ имѣти да не будутъ, но въ трапезѣ опредѣленное мѣсто для писанія будетъ, и то съ позволенія начальнаго».*)

Патріарх Адріян був сильно незадоволений новими реформами, про що добре знав цар Петро. З натури своєї Петро був самовладцем і не хотів ділитися владою ні з ким. Він добре бачив, що патріарх має велику силу в Церкві, і постановив цілком підпорядкувати її собі, як то було за митрополитів. Ось тому, коли року 1700-го помер патріарх Адріян, то Петро не призначив йому заступника, й видимо рве з вищим духовенством.

Петро рано запримітив різючу різницю поміж культурним і широко-освіченим духовенством українським та темним і духово зашкарублим московським. Він звернув увагу на освіченого українця Степана Яворського й призначив його відразу ми-

*) Полное Собрание Законов, IV, № 1835. Див. Скабичевській: Очерки истории русской цензуры, Спб. 1892 р., ст. 4.

трополитом Рязанським, а по смерті патріярха Адріяна — заступником (містоблюстителем) патріярха. І двадцять літ Петро не призначав патріярха, по волі прибираючи церкву до своїх рук, так що навіть терпеливий Яворський перейшов у тиху опозицію супроти царя.

Покінчивши свої реформи, Петро береться за Церкву. Полюбився йому ректор Київської Академії, Теофан Прокопович, що публично привітав був царя гарячою промовою, як той вертався з баталії під Полтавою 1709 року. Року 1718-го Теофан став єпископом Псковським і найближчим дорадником та співробітником Петра по церковних справах. Ось цьому Теофанові Петро й доручив виробити нового статута Російської Церкви, переказавши йому свої побажання. Прокопович постарався, і 25-го січня 1721-го року такий статут був готовий, — це славнозвісний «Духовный Регламент».

Петро I постановив скасувати патріярхат у Росії, а «Духовный Регламент» цілком віддав йому до рук усю Церкву. Регламент узаконив широке вмішування світської влади до церковних справ, і сама Церква віддана під управу царської влади. Петро створив нову державну установу — Духовну Колегію, що звалася «Святѣйшій Всероссійській Правительствующій Синодъ». Кожен член Синоду мусів присягнути на вірність цареві, а в цій присязі вже відкрито було: «Исповѣдую крайняго судью Духовныя сея Коллегіи быти — Самого Всероссійскаго Монарха», цебто Головою Церкви ставав цар...

Цар відіслав «Духовный Регламент» до Сенату, де його перечитали, а другого дня цар наказав: «Понеже вчерась отъ васъ я слышалъ, что проектъ Духовной Коллегіи какъ архіереи, такъ и вы слушали

и приняли всѣ за благо, того ради надлежить архіереомъ и вамъ оный подписать, который потомъ и я закрѣплю»...

Петро постановив зібрати підписи всіх архіереїв, а тому наказав їм прибути до Москви на 1 травня 1720 року й підписати; такі «збірні пункти» були ще в Казані та Вологді. Регламента повіз «добрий офіцер» полковник Давидов, а йому наказано, щоб підписали всі єпископи та архимандрити, а хто не підпише, щоб дав писемне пояснення, чому, а сам з того міста не виїздив... Звичайно, ніхто не відважився не підписати. Таким чином «Духовний Регламент» набув ніби канонічної сили, і 25 січня 1721-го року Петро видав маніфеста про нову Духовну Коллегію, а 14 лютого того ж року розпочав свою працю й Синод.

Але московський уряд любив усе робити канонічно, а тому Петро I 30 вересня 1721 року, коли Синод уже розпочав свою працю, звернувся до Царгородського патріярха Єремії, просячи поблагословити новий устрій Церкви його та всіх інших патріярхів. При цьому Петро описав утворення Синоду так, що опустив усе, що видавалося б неканонічним, і багато поперекручував та змінив. Через два роки, 23 вересня 1723 року реформу Петра поблагословили патріярхи царгородський та антиохійський, — звичайно за відповідну «допомогу», — а інші — зріклися...

На чолі Синоду з 1722-го року став обер-прокурор, особа світська, що була «оком царевим» над усіма духовними справами. Влада обер-прокурора була дуже велика, і з того часу цар став фактичним головою Церкви, що, зрештою, за Павла I й було узаконено 1797 року, як 43 стаття основних зако-

нів. По єпархіях запроваджено незабаром відповідні установи, що пізніше звалися «Духовними Консисторіями» (1841 р., 1883 р.) й мали в собі «око обер-прокурора» — секретаря. Так царська влада всеціло запанувала над Церквою в Росії.

І з того часу Церква наша втратила остаточно соборноправність. В Україні 250 років (1667—1918) не було вже крайових соборів, — їхню функцію присвоїв собі царський уряд та Синод.

Духовенство, залякане й загнане, не осмілювалося протестувати проти самоуправи Синоду, бо ним керував властиво сам цар. За цариці Лисавети на сильніший протест відважився тільки українець митрополит ростовський Арсен Мацієвич, що просив царицю скасувати Синод, як установу неканонічну. Коли просьба не була вважена, Мацієвич просив змінити неканонічну форму присяги членів Синоду, — щоб у присязі головою Синоду вважати Ісуса Христа, а не царя. Коли не вволено й цієї просьби, відважний митрополит таки не присягнув і зрікся членства в Синоді. . .

Отож, з цього часу митрополита та єпископів уже не обирав собор в Україні, але призначав Святійший Синод. Самостійність суду Київського митрополита скасовано, — цю прерогативу забрав тепер собі Синод.

Потроху починають посилати в Україну чужих їй людей, хоч давня традиція вимагала, щоб духовні посади займали тільки свої українці. Поволі захоплюють чужі люди наші монастирі. Так, року 1743-го ченці Києво-Межигірського монастиря скаржились, що їм тепер призначають ігуменів, тоді як раніше у них було не так: «когда умреть игумень или архимандритъ — писали ченці, — то змежду братиі то-

го жъ монастиря обереть братія къ такому начальству згодного мужа, и поставляется игуменомъ, а не изъ иншого монастиря, которій чинъ былъ издревле... А нынѣ заслужоные присылаются архимандритами; но оные архимандриты, которій приѣдетъ въ нашъ убогій монастирь, то по своей похоти поступаеть, какъ хочеть, и чина церковнаго и нашего уставу монастирскаго не смотритъ, и соборной братіи никогда въ совѣтъ не призываетъ, но самъ собою всякое дѣло затѣваетъ и дѣлаеть по прихотяхъ своихъ».*)

Церковні братства, що так уславились були в Україні, потроху припиняють свою діяльність, бо уряд їх забороняє.

Синодальний устрій Російської Церкви, що тягнувся довгих 197 літ (1721—1918) і що приніс повне поневолення Церкві, був грубо неканонічний. Святійший Синод, що поневолив і знищив Українську Церкву, повстав проти ясного свідчення канонів, — царською силою та симонією. Як правдиво казав славний письменник М. Достоевський, Російська Церква опинилася в «паралічі»... Більше того: Російська Церква, за час свого синодального ярма, перестала існувати, як канонічна церква серед інших православних церков...

IV.

Понищення національних окремішностей Української Церкви.

Кожна православна церква в своїй основі є церква національна. Найголовніша незмінна підва-

*) Н. И. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 109.

лина кожної церкви — Св. Письмо, а канони, особливо другорядні, кожна церква сприймає по-своєму. Через це кожна православна церква виробила собі дуже багато своїх окремих церковних звичаїв, наприклад у Богослужбах, требах, святах, церковному житті й т. ін. Усе це, як показав я в своїй статті: «Окремішності Української Церкви», мала й наша Церква, як Церква незалежна, і все це нищив нам неканонічний Святіший Синод.

Московська Церква здавна зизом дивилася на всі окремішності нашої Церкви, бо для неї все те, що не було таким, як у неї, вважалося єретичним. Як знаємо, українців у Москві перехрещували, не ховали їх на своїх кладовищах, прозивали ляшенками, а пізніше уніятами. На українську церковну науку давно вже казали — пресвітеріянство, кажуть так і тепер... І при кожній можливості Москва затирила силою всі наші церковні окремішності...

Українська Церква мала свої богослужбові книжки, мала їх в добрих науково виправлених виданнях, але московський уряд, духовний і світський, усі їх понищив, а на їхнє місце запровадив свої, «ради одиночества церковнаго». Що від цього Церква віддалювалася від народу, на це Москва не звертала жодної уваги. Таким чином наші друкарні перевернули на московські, хоч ці друкарні таки завзято боронились за своє національне обличчя. Докінчив це Петро I, що 5 жовтня 1720 року Височайше наказав без цензури в Київській та Чернігівській друкарнях нічого не друкувати...

Цариця Катерина II горіла лютістю на Україну й добила її остаточно. Вона посилає в Україну на різні посади москвинів, що справу обмосковлення на-

шої Церкви повели прискореним темпом. А це робили не тільки москвини, — у цей час було чимало й своїх, що за ласощі цього світні охоче приборкували Українську Церкву. Одним з таких був сумної пам'яті митрополит Київський Самуїл Миславський (1783—1793), що за десятилітнє своє митрополітування сильно обмосковив нашу Церкву.

Міцною твердиною нашої Церкви була тоді Київська Академія, вища школа з перевагою духовних наук, повстала ще на початку XVII-го ст. Ось на цю твердиню й повів головний наступ Святійший Синод через свого митрополита Миславського, аж поки остаточно не обмосковили цієї Академії, а за нею й усіх інших українських шкіл. Церковне право кожна Церква розвиває й плекає головно по своїх вищих школах, але цього ми були позбавлені з часу обмосковлення нашої Духовної Академії, бо чужинці професори приносили нам і чуже розуміння церковного права. . .

Наша Церква за всі віки свого існування мала свою власну вимову Богослужбових книжок, наприклад *ѣ* вимовляли як *і*, *е* як *е* (а не *е*), *и* як *и* (а не *яѣ і*), *г* як *г* (а не *г*), *ѳ* як *т* чи *ѳ* і т. ін. Цю споконвічну вимову Синод нам понищив, силою вимагаючи від нас вимови російської: *ѣ* вимовляти як *е*, *и* як *і*, *е* як *е*, *ѳ* як *ѳ* і т. ін. У цій справі особливо жорсткий був митрополит Самуїл Миславський, що силою накинув московську вимову не тільки до церков та шкіл, але й до священничих родин, погрожуючи віддачею в «світські команди» за невміння читати з російською вимовою. . .

Українська Церква, змушена боротися з католицизмом та уніятством, ще з XVI-го століття пишалася своєю проповіддю, бо це для неї була справа життя

й оборони. Москва живої проповіді не знала, а тому й косо поглядала на українську церковну проповідь й лаяла українців: «Заводите вы, ханжи, ересь новую, — людей въ церкви учите, а мы людей прежь сего въ церкви не учивали. . . Бѣса вы имѣете въ себѣ, и всѣ вы ханжи». . .*) Синод пізніше запровадив цензуру проповідей, — за проповідями сильно стежили, а це довело до того, що духовенство зовсім збайдужніло до церковної проповіді.

Кожна православна церква має свого Місяцеслова Святих, який звичайно складається з двох частин: 1) святі давної Грецької чи Візантійської Церкви, й 2) святі свої, місцеві. Святих із Місяцеслова іншої церкви автокефальні церкви звичайно не беруть. Святійший Синод року 1784-го силою змусив Українську Церкву прийняти свого московського Місяцеслова, а в ньому були свята, що ображали українські національні почуття. Так, наприклад, в усіх синодальних Місяцесловах під 27 червня червоним друком подається таке, як велике свято: «Праздникъ о побѣдѣ Богомъ дарованной всероссійскому Самодержцу Петру Великому надъ шведскимъ королемъ Карломъ вторымнадесять подъ Полтавою лѣта отъ воплощенія Господня 1709», цебто святкувати московську перемогу над Україною, над гетьманом Мазепою. . . В неділю православія Російська Церква правила свій Чин, зовсім відмінний від Чину Церкви Грецької, а Синод змушував і нас правити московський Чин і виголошувати анатему на нашого гетьмана Івана Мазепу. . .

Російський Синод понищив нам наші українські особливості в требах, накидаючи нам конче своє

*) «Православный Собесѣдникъ» 1872. II. 485—486.

московське. Так, наприклад, він наказав викинути присягу молодих з Вінчання, хоч вона завжди була в нашій Церкві (від старої присяги залишалася в нас сама тільки назва «шлюб», що визначає Вінчання, а давніше визначала присягу). В Хрещенні Москва вимагала від нас тільки погруження, тоді як у нашій Церкві широко знане й обливання. Москва ж накинула нам свій спосіб правління Богослужб, тоді як у нашій Церкві церковне передання було інше; наприклад, у нас Євангелію читали обличчям до людей, царські врата під час Літургії були більше відчинені й т. ін.

В Московській Церкві, особливо за її синодальний час, сильно розвинулася так звана триязична ересь, цебто ложна наука, що признає святыми богослужбовими мовами тільки три давні мови: давньо-єврейську, грецьку та латинську. До цих трьох мов додали в Москві ще четверту, давньослов'янську, правильніше — російську церковнослов'янську, обернувши таким чином триязичну ересь на чотириязичну. Російська Церква вперто трималася цієї ереси, виклятої ще в IX-му віці Св. Кирилом, і виганяла з Української Церкви все те, що в ній було вже своєю живою мовою (наприклад читання Євангелій та Апостолів, Синаксарі й т. ін.). Не допускалась навіть українська проповідь, хоч це виразно протиречило навчанню Апостола Павла, див. I Кор. XIV.

Український народ добре не розумів церковнослов'янської мови, а будши боголюбним, таки пильнував її розуміти, а це допроваджувало до зовсім хибного розуміння Св. Письма. Так, наприклад, в Україні поширені образи на тексти: «Очі мої вину (=завжди) ко Господу», Пс. 24. 15, де намальований чернець, що держить в обох своїх руках по вийнятому окові...

Або ще відомі образи на тему: «Взиграся младе-нець во чревѣ ѿ» (Лука I. 41): намальована Єлисавета, а в животі її грає на скрипочку дитинка... Це не пародія на ці тексти, — це твір боголюбного маляра, що справді так зрозумів цей текст, коли його духовні провідники пішли проти наказу апостола Павла, що навчав: «Коли не подасте ви мовою зрозумілою слова, як пізнати, що кажете? Ви говорите на вітер!.. І коли я не знатиму значення слів, то я буду чужинцем промовцеві, і промовець чужинцем мені... В церкві волю п'ять слів зрозуміти сказати, щоб і інших навчити, ані ж десять тисяч слів чужою мовою», I Кор. 14. 9, 11, 19.

Своє ставлення до Св. Письма Москва накидала й Українській Церкві, — забороняла їй мати свої переклади аж до 1905-го року, і тільки по цьому часі св. Синод змушений був поблагословити Євангелію українською мовою. Звичайно, таким своїм ставленням, що нагадує ставлення католицьке, св. Синод сильно спинив глибшу християнізацію українських мас.

Мало цього, Російська Церква накидала й кидає нам свій російський і свій церковнослов'янський тексти св. Письма, часто навмисне перекручений і незгідний з оригіналом. Так, наприклад, у Листі св. Апостола Павла до Євреїв 6. 7 російський переклад св. Синоду подає таке навмисне неправдиве читання: «Земля произрастает злакъ, полезный тѣмъ, для которыхъ и воздѣльвается», тоді як в оригіналі по перекладах цілого світу читаємо: «Земля родить рослини, добрі для тих, що їх і обробляють». Або ще приклад із Старого Заповіту. В Книзі Естер (Есфир) I. 22 оригінал і переклади цілого світу (серед них і Острізька Біблія 1581 р.) дають: «Щоб

кожен чоловік був паном у домі своєму й говорив мовою свого народу». Це дуже важливе для поневолених народів Росії місце російський св. Синод дає так: «Да будетъ страхъ имъ въ жилищахъ ихъ»...

Російський св. Синод забороняв українцям малювати образи та будувати церкви свого стилю, силою накидаючи нам стиль московський (святі конче з великими бородами, церкви конче московського стилю). Так само силою св. Синод накинув нашому духовенству свою духовну одіж та зовнішній вигляд «одиночества ради».

Якогось особливого питання про кінечне стриження бороди Українська Церква, як і Церква Грецька, не знала, цебто ношення бороди не вважало невідмінною ознакою православія. Питання про бороду накинута нашій Церкві тільки Церква Московська. Як знаємо, т. зв. Стоглавий Собор 1551-го року постановив: «не брѣти брадѣ и усовѣ не постригати», й доводив це цитатою з Апостольських Правил та 11-м Правилем VI-го Вселенського Собору. Пізніше виявилось, що цитати ці сфальшовані, бо канони ані слова не говорять про необхідність бороди, і це на цій фальші Собор постановив: «Проклинаемъ богоненавидимую блудлюбнаго образа ересь, еже остригати браду»... І нічого не допомогли дальші постанови, — довга борода й сьогодні в Російській Церкві вважається ознакою православія.

Зазначу тут, що в давній Україні навіть усі ченці стригли своє волосся.*)

Московський Синод помалу відібрав від нас нашу книжку канонів, що друкувалася в нас під назвою Номоканон і мала в собі не мало й своїх місцевих

*) Б. Голубинський: Історія Русской Церкви, т. I, ч. 2, М. 1881 р., ст. 550.

соборних постанов, і замінив її з року 1839-го т. зв. «Книгою правил», зовсім неповною супроти нашої й супроти старої «Кормчої». Зробив це Синод неправно, бо без Собору, самовільно.

Ось таким чином синодальна неканонічна Російська Церква винищувала помалу всі національні окремості Української Церкви, що від віку панували в ній. Це винищування явно йшло з порушенням канону, — 8-го правила III Всесвітнього Собору, який наказував: «Святому й Всесвітньому Соборові вгодно, щоб кожна єпархія заховувала в чистоті й без перешкоди ті права, які належать їй від початку, на основі звичаю, що здавна закоринився».

Знищення національної Української Церкви було й проти Св. Письма, бо Апостол Павел навчає: (Рим. 12. 4-5, Еф. 1. 22-23, Кор. 12), що Церква мусить бути цілим тілом. Це Тіло здорове, коли належно працюють усі його члени. Як же могла бути здоровою Церква на Сході слов'янства, коли в неї силою знищили такого важливого й найпершого члена, як Українська Церква?

Відомий соборний лист 1848 р. східних патріархів навчає, що «сторож благочестя — саме тіло Церкви, тобто сам народ». Так, і коли знищили багатомільйонову Українську Церкву, то тим самим сильно надщербили оцього «сторожа благочестія».

V.

Переслідування Українського духовенства.

Таким способом крок за кроком і рік за роком силою відбирали від Української Церкви її національ-

ні права та окремішності, й зрівнювали її зо звичайними російськими митрополіями. Українське патріотичне духовенство весь час переслідували, — і по одинці, і всіх разом.

Переслідування українського духовенства московський уряд та св. Синод робили головно в оцих трьох напрямках: 1) принижування духовного стану, щоб захитати його повагу в народа, 2) матеріяльне збідніння його, бо бідний священник усе буде слухняніший від заможного, і 3) поневолення духовенства, бо воля була головною ознакою українського духовенства. Московський уряд хотів зробити зо свого духовенства покірливе знаряддя для нецерковних цілей.

Московське духовенство віддавна не мало прав і віддавна підпало повній залежності від світської влади. Як ми бачили, воно не співчувало новим реформам Петра I й ставило йому прихований опір. У відповідь на це Петро повів планове принижування російського духовенства, а це, звичайно, перенеслося й на духовенство українське.

Як знаємо, Петро I заснував при своєму дворі скандальну пародію на Святійший Синод, — «Сумазброднїйшій, всеплутїйшій и всепутїйшій соборъ», і на ньому богохульно висміював духовенство. «Собор» цей мав «славить Бахуса питіємъ непомѣрнимъ», нового члена запитували: «пієш ли» й т. ін. «Собор» складався з п'яниць, що витворяли речі, про які не прийнято писати. Це, звичайно, сильно вплинуло на російську інтелігенцію, що завжди була не від того, щоб посміятися з духовенства.

Доходило до того, що «височайші особи» сміялися над духовенством навіть публично в церкві. Так, Петро III дрович священників у церкві, а коли дия-

кон ішов з Євангелією з Вівтаря, висолоплював йому язика... Щоб посміятися над своїм духовенством, він видав був наказа, щоб воно поголило бороду й зодягнуло коротку одежу. Але скоро смерть царя припинила це посміховище.

Петро I зовсім не довіряв духовенству, а тому з 1721-го року встановив над ним поліційний догляд, — це інститут т. зв. інквізиторів. Обер-прокуророві Синоду підлягав і доносив йому протоінквізитор, а тому підлягали провінціалінквізитори, а вже ті мали під собою сонми рядових інквізиторів. Ці інквізитори пильно доглядали за поведінкою та діяльністю всього духовенства, від єпископа починаючи. Інститут інквізиторів був не тільки допскульним ударом духовенству, але й публичною зневагою його. Правда, цей всевітній скандал відмінили 1727-го року, хоч і не зовсім: духовенство віддали під таємний догляд жандармів...

Взагалі ж Синод і далі провадив поліційні обов'язки над своїм духовенством, і пильно доглядав над його поведінкою, особливо політичною. Через те ж, що інквізитори не могли за всім доглядіти, наказувалося єпископові хоч раз на рік об'їздити свою єпархію й пильно придивлятися за духовенством...

Не спинився Петро навіть перед тим, щоб стежити й за найсвятішим людини — за його сповіддю перед священиком. «Духовний Регламент» наказував, щоб священик, почувши на сповіді щось політичне, конче зараз таки доносив про це поліції... Таким чином священика хотіли обернути в звичайного поліційного шпига, а за недонесення страхали тяжкими карами: «лишенія сана и им'їнія и лишенія живота». Цікаво, що ці шпигунські обов'язки духо-

венства Регламент доводить навіть Св. Письмом: «Аще согрѣшитъ къ тебѣ братъ твой, иди и обличи его... аще же не послушаєть, повѣждь церкви»... Цікаво, що цей протиканонічний наказ про сповідь увійшов до XV-го тому «Свода Законів» ст. 585—586...

На священиків та на деканів накладали обов'язок слідкувати, чи не перебуває хто в селі без паспорту, чи взагалі не живе хто підозрілий або який дезертир, і доносити про це поліції...

Налякане духовенство не могло противитися, а це все викликало серед нього великий розклад та пошесть доносів.

На духовенство сипались тяжкі кари зо всіх боків. Бувало, що приходили сповідатися підіслані провокатори, щоб випробувати священика. Духовна Консисторія так само грубо поводитися з духовенством, і тяжко їх карала. Звичайно бувало, що коли священика кликали до Консисторії на суд, то його арештовували й заковували в кайдани, а потім робили тяжкий допит. Кари на тілі духовенству були звичайною річчю, і скасовані тільки за Олександра I. За найменші підозріння хватали навіть єпископів, позбавляли сана, розстригали, а навіть карали на горло...

Звичайно, такий стан російського духовенства докочувався й до України, бо й там стали переслідувати всю Церкву. Сильне переслідування розпочав Петро I, а Катерина II повела вже планове, обдумане обрусіння.

Так, Катерина II, при обсаженні вищих церковних посад, завжди давала перевагу москвинам, а українців почала засилати на далекі єпархії.

Українська Церква мала великі маєтки, і вони не

давали спокою войовничій цариці. Ці мастки Церква вживала на утримання своїх шкіл, шпиталів, друкарень і т. ін. Цариця забрала церковні мастки в Росії ще року 1763-го, але в Україні, через сильний спротив духовенства, не могла їх легко забрати, — відняла їх аж 1786-го року. Замість забраних земель встановили для Церкви «милостивий штат». . . Цими штатами вільне українське духовенство перетворилося в державних урядників, як то було в Росії.

Усе це сильно розкладало духовенство, відривало його від свого народу, родило байдужність до Церкви, сіяло атеїзм. Нижче духовенство було безправне й залякане, а єпископи стали тиснути його. Нерідко доходило до публичних скандалів. Так, про єп. Кирила Флоринського сучасник розповідає, що «преосвященний завжди, навіть за Службою Божою, доходив до такого роз'ярення, що кому з підвладного духовенства трикирієм бороду підпалить, кому жмут волосся вирве, кому кулаком дасть у зуби, кого пхне в живіт ногою. . . Усе це робить він, лаючися на всю церкву, де б то не було, — чи в віттарі, чи серед церкви, особливо ж у той час, як на його одягають святі шати». . . А архангельський архієрей Варсонофій «на сам Великдень звелів своєму соборному протопопові з священниками та дяконами простояти всю Службу Божу босими на снігу. . . Підпивши, він власноручно карав духовних осіб по тілу, казав водити їх на ланцюгах кругом церкви».*)

Давніше духовенство в Україні було тільки з місцевих громадян, а тепер зачали сильно обсаджувати

*) Ол. Лотоцький: Автокефалія, II, 433.

всі посади росіянами. А року 1799-го Синод призначив чужинця, молдаванина Гавріїла Банулеско, навіть митрополитом Київським.

VI.

Розмосковлення Української Церкви.

Таким чином забрали незалежність Української Церкви, скасували її соборноправність, повикидали всі її національні окремішності, замінивши їх на московські, а крім того — мастки церковні віднято, а вільне духовенство обернено в державних урядовців нижчої ранги. Високий стан духовенства понижено навіть до поліційних обов'язків..

Усе це робили московський уряд, патріархи та св. Синод проти виразної волі Української Церкви, робили державним гвалтом та явною симонією, робили з порушенням важливих церковних канонів, а то й Св. Письма, напр. I Кор. XIV. Каноністи не один раз ставили питання, чи ця Російська Церква синодальної доби була канонічна, й вирішують це негативно, — канонічною вона не була. А коли так, то не була канонічною й уся діяльність цієї Церкви, цебто всі її насилля над Українською Церквою.

Зо всього, що я вище розповів, впливає ясно, на яку дорогу треба ставати українським церковним діячам. Року 1919-го, 1 січня Уряд Української Народньої Республіки оголосив Автокефалію Української Церкви, і цим відірвав її від Російської синодальної Церкви. Але що робити далі?

Серед українського громадянства панує легкість та мілкий погляд на відродження Української Церкви,

—запровадити Богослуження українською мовою, такі ж проповіді, й на цьому кінчається «українізація» нашої Церкви. Але, як ми бачили зо всього вищеподаного, Українська Церква мала повне своє власне життя, внутрішнє й зовнішнє, довгими віками вироблене, і в ньому богослужбова мова — тільки частина цього життя. Та й нема нам чого українізувати, бо не про українізацію своєї Церкви нам ходить, але про її повне розмосковлення, цебто про повернення їй всього того, що Церква наша давніше вже мала, але що їй забрали, особливо за синодальної доби. І не тільки розмосковлюватись нам треба, — нам повинно повернути цілу й повну ту нашу Церкву, що була в нас майже тисячу літ.

11. V. 1940. Варшава.

XIII.

**ЯК ЦАРИЦЯ КАТЕРИНА ОБМОСКОВЛЮВАЛА
ЦЕРКВУ УКРАЇНСЬКУ.**

I.

Нищення України.

Цариця Катерина (1762—1796) повела рішучу русифікацію України, і всіма силами пильнувала, щоб зруйнувати старожитні вольності українські, пильнувала, «чтобы вѣкъ и имя гетмановъ исчезло, не токмо бѣ персона какая была произведена въ оное достоинство». Катерина домагалася зрівняти в усьому Україну зо всією Росією, провести нівеліровку по всім українським житті; вона пильнувала виврати з українців «развратное мнѣніе, по коему представляютъ себя народомъ отъ здѣшняго совсѣмъ отличнымъ»...

Цариця ненавиділа українців за їхню культуру, і вже р. 1764-го призначила в правителі України графа П. А. Румянцева, й наказувала йому добре стежити за нашою Київською Духовною Академією: «Не безызвѣстно — писала вона, — что обучающіеся богословію и опредѣляющіе себя здѣсь къ чинамъ духовнымъ, заражаются многими ненасытнаго честолюбія началами»...*)

І Катерина вміло та рішуче повела ворожу нам політику, і за довге життя своє дощенту зруйнувала Україну...

*) Проф. С. Соловьевъ: Исторія Россія, вид. «Общественная Польза», кн. 6, т. 26, ст. 35—36.

Року 1775 серпня 3 дня вона видала маніфеста про скасування Січі Запорізької.*)

Останнього кошового Січі Запорізької, старого Петра Кальнишевського, без жодної провини його, — бо він навіть стояв за Москву, — з наказу цариці схопили, закували в кайдани й відвезли на край світу — на Біле море, в Соловецький монастир, вкинули його в страшну тісну тюрму, замурували в льох, де старий і просидів одним-одинцем аж 25 років і в цій в'язниці 4. XII. 1803 р. (н. ст.) й Богові душу віддав. . .

І тоді ж, зруйнувавши Січ Запорізьку, Катерина забрала багато старих козачих клейнодів, старі грамоти, знамена і т. ін.; усе це забрали до Петрограду й потім сховали в Ермітажі. . .

Того ж таки самого 1775 року 7 листопада видано нового маніфеста про «Учрежденія для управління губерній Всероссійской Имперіи»**); ці «Учрежденія» заведено було й по Україні, і вони скасували стару нашу міську автономію по Магдебурському праву та Литовському Статуту. Всім міським вольностям українським настав тоді край. . .

Не спинилася цариця Катерина й перед страшною карою всьому нашому простому народові, — вона забила його в кайдани кріпацтва. Ще 10 грудня 1763 р. цариця заборонила селянам право вільного переходу від пана до пана***), — і це вже був початок кріпацтва. . . А 21 квітня 1785 року вона

*) «Полное собраніе Законовъ Россійской Имперіи», т. XX, № 13354, ст. 190—193.

**) Там же, № 14392, ст. 229—304.

***) Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи, 1830 р. т. XVI, №11987, ст. 454—457.

видала жаловану грамоту про дворянські вольності, і тоді козацьку старшину нашу залічено було до дворянства, вона перелицювалася в «благородное сословіє російського дворянства», а сотні тисяч вільних селян та козаків подаровано царським фаворитам та цьому новому дворянству...*)

І тихий край наш з того часу занімів у кайданах кріпацтва...

II.

Нищення української освіти.

Народ Український завжди був вільнолюбним, завжди поривався до науки, — і на дорозі йому тут ніхто ніколи не ставав. В XVII та XVIII віці шкіль в Україні було дуже багато. Всім відомо, що свідчить про нас Павло Алепський, що переїздив Україну р. 1653-го. Він писав про українців, що «всі вони, за невеликим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати... А дітей у їх більше, ніж трави, — пише він, і додає: і всі діти вміють читати, навіть сироти»...**)

Духовенство наше вже в XVI віці відзначалося своєю освітою, а в XVII віці освіта ця значно поширшала, і з духовного стану вийшла довга низка і славних письменників, і славних наукових дослідників. А в XVIII віці, р. 1784-го митрополит Миславський видав наказа, щоб навіть і не просили його про

*) Там же, т. XXI, № 15228, т. XXII, № 16187, ст. 344—358.

***) Путешествіє Антіохійського Патріарха Макарія въ половинѣ XVII-го вѣка. М. 1897 р., вип. 2, ст. 15.

висвячення в священника чи диякона тих, хто не побував у вищих класах Академії.*)

Кожне село українське мало тоді свою школу. Як показує перепис 1740—1748 р. р., в семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1904 оселі; як показує опис Румянцева, в Чернігівському полку було 143 шкіл на 142 селі. На просторі теперешніх Чернігівського, Городенського та Сосницького повітів р. 1768 було 134 школи і одна школа припадала на 746 душ населення; через 100 років, р. 1875 на цій самій землі шкіл уже тільки 52, і одна школа припадає на 6730 душ, цебто за сто років шкіл стало втриє менше, тоді як людність зросла вдесятеро. . .

Те ж стало і на лівобічній Україні; коли там р. 1740 було 866 шкіл, то через 60 років, на початку ХІХ віку шкіл цих не стало, і Чернігівський архієрей писав генерал-губернаторові кн. Куракіну, що «не находилъ при проѣздѣ моемъ нынѣ по губерніи заведенныхъ училищъ». . .**)

Так впливала Москва на українську культуру. . .

Пробувала Москва звести навіть саму Київську Академію, пробувала це дуже рано, — ще р. 1666-го, і не зробила цього тільки тому, що побоялася народу.***)

На Москві шкіл у ХVІІ віці було дуже мало, й українське духовенство боялось, щоб не стало того ж і в Україні, коли тільки вона пристане до Москви. Дослідник цього питання каже, що «подчиненіє

*) Архив Київської Духовної Консисторії за 1784 р., № 2 і 95. Див. Н. Петровъ: Киевская Академія въ царствованіе Екатерины ІІ, ст. 73.

**) С. Ефремов: Історія українського письменства, ст. 130, вид. 2-е.

***) Проф. М. С. Грушевскій: Очеркъ історіи українскаго народа, изд. 2-е, 1906 р., ст. 388.

кіевскої митрополії московському патріарху могло имѣть гибельныя послѣдствія для процвѣтанія малорусскихъ школъ»...*)

І так воно й сталося...

Коли Брюховецький в імені духовенства просив дозволу завести школу, то з Москви йому відповіли, що краще б цих шкіл зовсім не заводити...**)

А за цариці Катерини старшина українська дуже домогалася, щоб Київську Академію переробити на університета. Так, р. 1763-го тодішній гетьман український Кирило Розумовський подав Катерині свого проєкта про відродження старожитніх прав України, і в цім проєкті він домогався, щоб з Київської Духовної Академії було зроблено університета з 4 факультетами, з факультетом богословським; другий університет мав бути в Батурині й складатися з 3 факультетів.***)

В відомій «Комиссії о сочиненіи новаго Уложенія» представники українські настирливо домогалися, щоб в Україні було засновано університета. Так, стародубська громада в наказі своєму депутатові в «Комиссію» писала, що ті школи українські, які є в Києві, Чернігові та Переяславі, «къ большему просвѣщенію разума человѣческаго и къ полученію другихъ нужныхъ для службы государственной и къ пользѣ всеобщей наукъ суть недостаточны»... Про заснування університету в Переяславі просили

*) Проф. С. Терновскій, Архивъ Ю.-З. Р. Ч. I, т. V, ст 112.

**) Там же, ст. 111.

***) «Кіевская Старина» 1863 р., кн. 6, ст .319 і далі; р. 1897 кн. 1, ст. 6—7.

тоді громади Глухівська та Переяславська, а Київська громада просила про університет у Києві.*)

Звичайно, цариця Катерина, маючи на оці саму тільки русифікацію, не дозволила цих університетів. І українська молодь за вищою освітою мусіла їздити або за кордон, або потім до Москви. . .

III.

Русифікація Київської Академії. Запровадження російської вимови до Української Церкви.

А далі Катерина одверто повела русифікацію вже в широкому розмірі. Височайшим наказом 7 вересня 1782 року було оповіщено про організування «Комісії для заведенія въ Россіи народныхъ училищъ».**) І от програма, вироблена для шкіл Росії, хутко була заведена й до шкіл в Україні. І з того часу русифікація в наш край попливла широкою річкою. . .

Катерина найшла собі добрих помічників в Україні, що жваво проводили до життя всі її плани про знищення наших прав старожитніх та про широку русифікацію, — це були відомі київські митрополити Гавріїл Кременецький (1770—1783) та особливо Самуїл Миславський (1783—1796).

Гавріїл Кременецький, хоч і українець з походження, майже все життя своє пробув у Росії і відбився від своєї батьківщини. План його роботи в

*) «Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи» т. XVI, № 12430, ст. 187.

**) «Полное Собр. Зак. Росс. Имц.» т. XXI, № 15507, ст. 663—66.

Україні ясно видно з тієї розмови, що він вів її по дорозі до Києва; новий митрополит казав, що він, «живши долгое время въ Петербургѣ, привыкъ къ тамошнимъ обрядамъ и обыкновеніямъ; а теперь, когда прїѣдетъ въ Кіевъ, не знаетъ, что начать: слѣдовать ли малороссійскимъ обыкновеніямъ, или малороссіяне должны приноровляться къ его петербургскимъ ухваткамъ». . . Гості відповіли митрополитові, що весь Київ повинен взяти собі його, митрополита, за зразка. . .*)

І от ці «петербургскія ухватки» митрополит й проводив до Української Церкви весь час, коли був на київській митрополії. . .

А митрополит Самуїл Миславський пішов уже значно далі.

За молодих літ Миславський був гарячим оборонцем старожитніх прав Української Церкви й Київської Академії, і навіть брав участь у протестах проти Катерининої політики.***) Але вперта вдача Катеринина зломила його, і він побачив, що даремно буде «прати противу рожна». І ставши Миславський митрополитом, рішуче повів політику Катеринину.

Це цей Миславський перевернув українську Київську Академію на московську; це він пильнував, щоб завести в Академії та й по церквах усієї України чисту московську вимову.

Ставши за митрополита, Миславський відразу з р. 1784 заводить нові дисципліни в Академії, що їх доти не було, — це новий клас географії та історії,

*) «Русская Старина» за 1871 р., т. III, ст. 402.

**) Проф. Н. И. Петровъ: Кіевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II, К. 1906 р., ст. 70.

і наказує, що науки ці повинно вести «на чистомъ російскомъ языкѣ». Завів митрополит ще й клас російської поезії та елоквенції, — і на цю науку виписав москвина — Дмитра Сигиревича, родом з Вороніжщини, і наказав йому «производить оное ученіє по правиламъ поезіи, напечатаннымъ въ Москвѣ, ораторію же по правиламъ господина Ломоносова». . .*)

Миславський став пильно стежити, щоб завести в Академії чисту московську вимову, особливо слов'янського богослужбового тексту. Ось цікавий наказ його про правопис та про вимову; подаю наказ цей цілий:

«1784 г. октября 26 дня Святѣйшаго Правительствующаго Синода членъ, Преосвященный Самуиль, Митрополитъ Кіевскій и Галицкій, усмотря 1-е, что въ Академіи Кіевской не только студенты и ученики не наблюдаютъ правилъ правописанія, російскому языку свойственнаго, но и самыя учителя исполненію сей должности, которая во всѣхъ языкахъ и наукахъ, во всемъ ученомъ свѣтѣ поставляется первымъ основаніемъ, служащимъ къ познанію оныхъ, несоотвѣтствуютъ; 2-е — что многіе студенты, учившіеся богословіи и філософіи, во время производства ихъ во священныя чины являются вовсе неисправны въ чтеніи по церковнымъ книгамъ, чрезъ что подвергають себя стыду, а на Академію и учителей навлекають предосужденіе, — при ка зал ь Духовной Кіевской Консисто́ріи предписать указомъ архимандриту Кієво-Братскаго монастыря и ректору Академіи съ префектомъ, дабы они неусыпное возыи-

*) Аокоченскій: Акты, т. III, № 57, л. 404.

мѣли попеченіе о непремѣнномъ и неупустительномъ наблюденіи какъ учителями, такъ и учащимися правилъ россійскаго правописанія, равномѣрно и къ другимъ языкамъ, въ Академіи преподаваемыхъ, относящагося, съ тѣмъ, чтобы они, если кто изъ учителей въ упущеніи сей должности ими примѣченъ будетъ, объ отрѣшеніи таковаго отъ учительской должности немедленно доносили Его Преосвященству, но учителей иностранцовъ отъ сего взысканія уволить. А дабы всѣ студенты и ученики, особливо желающіе достигнуть священныхъ чиновъ, въ свободное отъ ученія время, упражнялись найприлѣжнѣйшимъ образомъ въ чтеніи церковныхъ всякаго рода книгъ, а паче Библии, съ приобрѣтеніемъ хорошаго и чистаго произношенія, особливо съ наблюденіемъ ударенія и силы, въ книгахъ напечатанныхъ, то есть оксіи, что всего нужнѣе, — къ тому ректоръ съ префектомъ имѣютъ употребить такія мѣры, которыя бы исполненію сего предписанія дѣйствительно соотвѣтствовать могли. Вслѣдствіе сего отнынѣ впредь навсегда въ отвѣтахъ на вопросы или справки изъ Консистеріи, въ Академію посылаемыя, показывать безъ всякаго упущенія, кто чему обучается, съ какимъ успѣхомъ и поведеніемъ, koliko лѣтъ въ ученіи проводилъ, исправно ль читаетъ по церковнымъ и гражданскимъ книгамъ, наблюдаетъ ли правила правописанія россійскаго въ письмѣ, учится ли греческому языку и другимъ и какимъ имянно, такожь арифметикѣ, исторіи и географіи. Наконецъ внушить всѣмъ учащимся, что если они и за симъ подтвержденіемъ не будутъ наблюдать всего того, что выше предписано, то имѣютъ быть исключены изъ духовнаго вѣдомства и отошлутся въ свѣтскую ко-

манду, дабы безплодно и времени, имъ данного на приобрѣтеніе просвѣщенія, не теряли».*)

Пізніше, 8 червня 1787 р. цей же Самуїл Миславський наказав Київський Духовній Дикастерії (Консистерії): дітей духовенства «малолѣтнихъ, оставшихся въ домахъ, въ удобное время благочиннымъ свидѣтельствовать, чому они навчаються и съ какимъ успѣхомъ. . . и подтверждать родителямъ ихъ, чтобъ они учились дома и въ церквахъ читать по удареніямъ, въ книгахъ напечатанымъ, то есть по оксіямъ неотмѣнно». . .**)

А 13 лютого 1786 р. митрополит С. Миславський вже відкрито й чистосердечно приказав: «Въ исполненіе Ея Императорскаго Величества указа. . . ректору и префекту присвоить немедленно Академіи Київской образъ ученія, для всѣхъ училищъ въ Имперіи узаконенный, соображаясь таблицамъ и книгамъ, для руководства учителямъ и въ пользу обучающемуся юношеству присланнымъ». . .***)

І в Київську Академію ввели московську мову, і почали пильно доглядати, щоб у студентів була чиста велико-російська вимова як у звичайному житті, так і в церкві. Почали виписувати з Москви друкованих московською мовою підручників; послали студентів у московський університет, щоб вони навчалися там чистої московської вимови. . .

По всіх церквах було наказано, щоб дяки та священники молитви читали та правила службу Божу

*) Рукопис Церковно-Археологічного Музею при Київській Духовній Академії, Муз. 725, № 35, л. 131. Див. Н. Петровъ: Акты, т. V, ст. 81—82.

**) Н. Петровъ: Акты, т. 5, ст. 211.

***) Н. Петровъ: Акты, т. V, ст. 123.

«голосомъ (вимовою), свойственнымъ російському нарѣчю».*)

Те ж саме було заведено й по всіх школах в Україні; духовним школам Катерина давала матеріальну допомогу, але вимагала, щоб у таких школах «для преподаванія ученій присвоенъ былъ образъ, для всѣхъ училищъ въ Имперіи нашей узаконенный».**)

Так цариця Катерина нищила наші школи, руйнувала старожитні права українські, запроваджувала російську вимову до Української Церкви.

IV.

Боротьба за церковні землі.

Але добралася Катерина ще й ближче до нашої церкви, добралася й до ченців і до наших монастирів.

Українські монастирі були тоді дуже багаті землею, мали великі достатки, бо їх ніколи не забували наші гетьмани, не забувала й козача старшина. На монастирських землях по Україні було тоді 14111 дворів. На достатки ці монастирі провадили велику культурно-освітню роботу, держали школи, шпиталі, друкарні.

Монастирські землі наші й усі їхні достатки завжди муляли очі Катеринині, бо її незчисленним поклонникам усе землі бракувало. І Катерина простягла свою руку на цю землю.

*) Проф. М. Грушевскій: Очерки, изд. 2-е, ст. 393—394.

**) Н. Петровъ: Акты, т. V, ст. 114; наказ 1785 р.

Українці не дивилися мовчки на руйнування стародавніх їхніх прав. Поскільки було можливим, вони голосно протестували й не ховали свого незадоволення. Забравши 1763-го року монастирські землі в Росії, Катерина зараз же хотіла добратися й до України, але Київська Духовна Консисторія 6 жовтня 1763 р. так одсікла Катерині, що вона мусіла на де-який час спинити свої побажання, й тільки наказала митрополитові провчити добре протестантів, «дабы они впредь того чинити не отважились»...*)

В тім же році голосно протестував проти грабіжу церковних земель і повсякчасний оборонець прав духовенства, — наш українець Арсеній Мацієвич, тоді митрополит Ростовський та Ярославський.

Мацієвич — дуже цікава людина. Народився він р. 1697 на Волині, вчився в Київській Академії. В р. 1741 його висвятили на митрополита Ростовського, ще й до того зробили членом найсв. Синоду; на митрополичій посаді Мацієвич пробув 20 років.

Це була людина нервова та палка, і він ніколи не забував старожитніх прав українського духовенства, з-за чого йому часто доводилося воювати з вищим урядом і з самим Синодом.

Ще р. 1762 пішли чутки, що цариця надумала відняти церковне майно; ці чутки з часом ставали все більшими та певнішими, й драгували смілого митрополита. І він відважився голосно повстати проти царициного насильства. У лютім 1763 р. митрополит правив в Ростові «Чинъ отлученія отъ церкви» ворогів, і сміло оголосив анафему проти всіх «насилствующихъ и обидящихъ святыхъ Божіи церкви

*) Н. И. Петровъ: Кіевская Академія въ царствованіе Екатерины II, ст. 10 та 70.

и монастири», цебто на саму царицю та на її Синод. . .

А хутко по тому, в березні місяці, він послав до Синоду два різкі, гарячі протести, де по-казацькому відчитав і найсв. Синод, і саму Катерину за всі їхні заміри. . .*)

Синод злякався, і переказав цариці все про цього «оскорбителя ея величества». І митрополита зараз же схопили, й під конвоем відпровадили до Москви. На допиті була сама цариця, і митрополит сміло й різко знову відчитав Катерину за всі її вчинки; за це йому «закляпили рота»**), і в такому стані держали до суду. . .

Суд почався 1 квітня 1763 р.; сім день судили митрополита «за превратныя и возмутительныя толкованія св. Писанія, и за посягательство на спокойствие подданныхъ». І вкінці, 12 квітня засудили митрополита — позбавили сану, і простим ченцем заслали в Архангельский Корельский монастир. . .

Але сміливий митрополит не скорився, і тут голосно казав, що цариця непоправді відібрала церковні землі, і що вона неправдою й на престол сіла. . .

Манах та солдат донесли про це на Мацієвича, і його знову потягли на допити, і під караулом погнали до Москви. І р. 1767 вдруге віддали його під суд, уже як політичного злочинця. І в цьому суді бувшого митрополита признали «достойнымъ истязанія и лишенія жизни». . .

Катерина змилостивилась над митрополитом, — «по милосердію императрицы» Мацієвича тільки розстригли з ченців, дали йому нову образливу

*) Ці протести видрукувано в «Чтеніяхъ Моск. Общ. исторіи» р. 1862, т. II—III.

**) З а к л я п и т и — всадити кія в рота, щоб мовчав.

назву — Андрій Брехун, і 70 літнього діда 8 січня 1768 р. навіки вкинули в Ревельській каземат. . .

Каземат в Ревелі вибрали якнайтісніший: 10 футів вдовж і 7 ф. впоперек. Як розказують сучасники, Арсеній у тюрмі своїй «заложень былъ кирпичами, только оставалось окошечко, въ которое ему подавалась пища». . . Навіть митрополит Київський Євгеній Болховитинов свідчить, що як укинули в каземат Арсенія, то «темница до самой его смерти уже не отворялась; было пресѣчено всякое сообщеніе съ посторонними, а наконецъ отказывали ему не только въ одеждѣ, но даже и въ пищѣ». . .

І нещасний мученик, якого народ вважав за святого, «сквозь разбитыя стекла своего окна и сквозь желѣзныя рѣшетки съ крикомъ умолялъ не допустить его умереть отъ холода и голода». . .*)

І чотири роки мучився тут у тісному казематі українець митрополит. Держали його в тюрмі у великій тайні, з чого повстала про Мацієвича сила всяких легенд. Але хутко й кінець прийшов: 28 лютого 1772 р. гіркий мученик Богові душу віддав. . .

На кінці життя свого втихомирився сміливий митрополит, і на лутці вікна тісної в'язниці своєї вирівав цвяшком вірша з Псалтиря: «Благо мнѣ, яко смирилъ мя еси». . .**)

Так цариця Катерина воювала з тими, хто ставав їй на дорозі. І вся ця подія з «непокірним» митро-

*) М. С. Поповъ: Арсеній Мацієвичъ и его дѣло, Спб. 1912, ст. 253. У цій праці на ст. XI—XX подано джерела й літературу про А. Мацієвича.

***) Про А. Мацієвича див. ще: Свящ. М. С. Поповъ: Арсеній Мацієвичъ, митрополитъ Ростовскій и Ярославскій, Спб. 1905. — Показчик попередньої літератури про Мацієвича див. «Бібліографъ» 1886 р., № 2—4.

политом дуже обурила царицю проти українців, і пімстою до них вона дихала все своє довге життя.

Але опікшись на Мацієвичі, Катерина не взялася вже так рішуче за Україну, й почала здалека підходити до монастирських українських земель, почала підходити не простою стежкою, а підкупом вищого духовенства. . .

Цариця хотіла, щоб сама козацька старшина та вище київське духовенство вірнопопданно просили її забрати всі їхні землі.

Так, ще року 1765-го вона писала правителеві України, гр. П. Румянцеву: «Желаю, чтобъ вы тамошнихъ нѣскольکو называемыхъ пановъ склонили къ подачѣ челобитной, въ которой бы они просили, если можно, о положеніи духовенства въ штатное состояніе; отъ духовныхъ или свѣтскихъ такую же челобитную имѣтъ: то бѣ мы уже знали, какъ починать. Мнѣ Николай Чичеринъ сказаль, что митрополитъ Кіевскій самъ не прочь отъ сего учрежденія будетъ, понеже онъ мало дохода имѣеть, а мы бѣ ему, преосвященному, если бѣ склонился о штатномъ положеніи просить, сдѣлали бѣ весьма выгодныя для него кондиціи».*)

А через рік, р. 1766 цариця про те ж саме підходила і до найсв. Синоду. Ober-прокурор Мелисина прислав такого наказа Синодові: «Ея императорское величество избавить соизволила духовный чинъ отъ суеты мірской и отъ того зазрѣнія, въ которомъ онъ долготѣтно находился, обращаясь въ мірскихъ попеченіяхъ. Св. Синодъ опытомъ уже самимъ удосто-вѣрилъ о блаженствѣ своемъ подъ державою Пра-

*) Лист Катерини з 9 липня 1765 р. в Моск. Архиви Мин. Ин. Дѣль. Див. С. М. Соловьевъ: Исторія Россіи, Спб., вид. «Общественная Польза», кн. 6, т. 26, ст. 122.

вославної своєї монархини, и не соизволить ли за долгъ званія своего принять и просить ея императорское величество, дабы она ту же матернюю свою щедроту изліяла и на духовный, въ Малороссіи живущій, чинъ». . .*)

V.

Відібрання церковних земель.

Але всі ці підступи Катерини були марними, бо українське духовенство кріпко стояло на своєму, і міцно боронило старожитні права свої.

Цариця почала душити українське духовенство, почала відбирати потроху старі вольності його, щоб тільки примусити його віддати свої землі.

Українські монахи тоді керували більшістю московських монастирів. Роздратована впертістю українців, що міцно стояли за свою землю, цариця 17 лютого 1765 р. наказала: «Изъ малороссійскихъ епархій изъ монашествующихъ въ Великороссію безъ указа св. Синода и безъ крайней надобности отнюдь никого не выпускать, и въ великороссійскія епархїи не принимать». . .**)

Тільки з пімсти на українців видала цариця цього наказу; наказ цей, — каже дослідник, проф. Н. Петров — «явно отміняль прежнюю монополію воспитанниковъ Кіевской Академіи на занятіє іерар-

*) Государственный Архивъ. Див. С. Соловьевъ, там же, ст. 301.

***) «Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи», т. XVII, № 12332, ст. 49.

хическихъ и даже учительскихъ мѣсть въ Велико-россиі»).*)

Правда наказ цей у життя проведений не був.

А до нас в Україну цариця почала сама призначати настоятелів у монастирі, — і все людей, що добре слухали її, призначала або москвинів, або таких українців, що довго служили на Москві, і що їм було зовсім байдуже до національних інтересів України...**) Це все були люди, що могли готовити ґрунт, щоб відібрати наші землі.

Глухі протести проти цього ламання старого виборного звичаю серед українського духовенства були увесь XVIII вік. Так, р. 1743 ченці Києво-Межигірського монастиря подали скаргу до найсв. Синоду; вони скаржились, що їм тепер призначають игуменів, тоді як давніш у них було не так: «когда умреть игуменъ или архимандритъ — писали монахи, — то змежду братіи того жъ монастыря обереть братія къ такому начальству згодного мужа, и поставляется игуменомъ, а не изъ иншого монастыря, которій чинъ былъ издревле. . . А нынѣ заслужонные присылаются архимандритами; но оные архимандрити, которій пріѣдетъ въ нашъ убогій монастырь, то по своей похоти поступаетъ, какъ хочеть, и чина церковнаго и нашего уставу монастырскаго не смотритъ, и соборной братіи никогда въ совѣтъ не призываетъ, но самъ собою всякое дѣло затѣваетъ и дѣлаетъ по прихотяхъ своихъ».***)

Довго ждала Катерина, поки вірноподданно по-

*) Проф. Н. И. Петровъ: Киевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II, К. 1906 р., ст. 12. Див. ще Акты, т. I, ч. I, с. 109.

**) Проф. Н. И. Петровъ: Акты, т. III, ст. VIII.

***) Н. И. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 109.

просять її з Києва забрати монастирські землі, але це їй нарешті обридло, бо земля прибічникам її була дуже потрібна, — і 10 квітня 1786 р. вона силою забрала всі монастирські землі в Україні. . .*) Замість усієї цієї «суєты мірской» заведений був милостивий штат. . .

Так цариця Катерина «матернюю свою щедроту изліяла на духовный, въ Малороссіи живущій, чинъ». . .

Про цю материну ласку так писав славний єпископ Іриней Фальковський, тоді ще учитель Академії: «Мы были подобны онымъ сынамъ Израилевымъ, кои воспѣвали: На рѣкахъ Вавилонскихъ, тамо сѣдохомъ и плакахомъ». . .***)

І жила тоді Україна задушена та приголомшена, жила, тихо зідхаючи про недавню волю свою. . .

Так, 16 червня 1763 р. Білгородський єпископ Іосаф Миткевич писав у листі до друга свого: «Бѣда да горе! Всы теперъ Малороссіяне вездѣ въ крайнемъ презрѣнніи. Самые честные люди остаются съ нашихъ, а въ Тферъ и въ Владимиръ промованы (= послані на вищу посаду), которіи еще и недавно монахами съ русскихъ». . . І обережний владика добавляє про цих руських: «однакъ добріе люде, и достойные». . . Але щоб було ще обережніше, владика щиро просить товариша: «Сіе по прочетѣ прошу сжечь. . . А я, разсуждая теперъ пребѣдное отечества состояніе, плачу и воздыхаю. Господи помилуй». . .***)

*) Височайшого наказу про це див. «Полное собраніе Законовъ Росс. Имперіи», т. XXII, № 16375, ст. 575 sq.

**) Г. О. Булашевъ: Пресвященный Іриней Фальковський, єпископъ Чигиринскій, К. 1883 р., ст. 118.

***) Н. Петровъ: Акты, т. III, ст. 44.

Скаржиться на сумний стан в Україні й автор «Исторіи Руссовъ»: «Прежде были мы то, что теперь московцы: правительство, первенство и самое названіе Руси отъ насъ къ нимъ перешли. Но мы теперь у нихъ, какъ притча во языцѣхъ». . .*)

Тоді, певно, й пісня наша склалася:

«Славне було Запоріжжя всіма сторонами,
А теперя не прожити та за москалями». . .**)

Київ. 1918.

*) Исторія Руссовъ или Малой Россіи, Москва, 1846 р., ст. 204.

***) Малорусскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни, Спб. 1836 р., ст. 66.

XIV.

**ЯК МОСКВА ЗНИЩИЛА ВОЛЮ ДРУКУ
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ.**

Києво-Печерська Лавра рано дістала собі від Константинопільського Патріярха дозвіл завести свою друкарню й вільно друкувати всі потрібні книжки.

Наша Лавра Печерська з давніх-давен стала в Україні великою національною святиною. Слава про її святощі та про багатства лунала далеко за межами України, і вона завжди вабила до себе і наших друзів, і ворогів; от чому Лавру так часто спустошали та грабували всі ті вороги наші, що набігали на Київ.

І тільки з XVI ст., коли з'організувалося в нас козацтво, і коли воно кріпко стало на оборону старобатьківської віри, тільки з того часу настала золота доба для Лаври, доба її спокою й мирного розвитку, Лавра стає найбагатшим монастирем, — у неї було сила землі, їй же належали навіть великі міста, як от Васильків та Радомишель.

І Лавра веде широку культурно-освітню працю, особливо з кінця XVI ст., коли вона стала на чолі боротьби українського народу за свою віру. Лавра кличе до себе вчених людей, і вони ведуть культурну працю; так прикликали в Лавру, скажемо, Зах. Копистенського, П. Беринду, Т. Земку, Лавр. Зизанія, Олександра Митуру й інш. Лавра заснувала осібний інститут казnodіїв (проповідників), що понесли слово Боже в народ, і стали в оборону православної віри. Заснувала Лавра й школу, з якої потім і вийшла славна Академія Київська.

Друкарство дуже рано почалося в Україні, — ще з середини XVI віку. Але неспокій та непевне життя довго перешкождали Лаврі добре взятися до друкарської справи і в Києві. І як тільки Лавра почула під ногами твердий ґрунт, вона зараз же стає до друкарства.

Перший, хто розпочав друкарство в Печерській Лаврі, це був славний архимандрит її, Єлисей Плетенецький (1599—1624). Десь коло р. 1615 він купив у Стратині в спадкоємців Федора Балабана († 1606 р.) гарну друкарню й перевіз її до Лаври.

І Плетенецький гаряче взявся до друкарської роботи; в м. Радомишлі він збудував велику папірню, що постачала папір на друкарню. Лаврська друкарня стала працювати тоді дуже енергійно — книжок вона випускала більше від інших друкарень. За 8 років свого першого життя (з 1617—1624 р., до смерті Є. Плетенецького) Лавра надрукувала 11 великих книжок, книжок поважних і дуже потрібних; це були: Часословець, Анфологійон 1619 р. (1048 листів), Книга о вѣрѣ единой 1619 р., Божественная Литургія 1620 р., Номоканон 1620 і 1624 року, Бесѣды І. Золотоустого 1623—1624 року, Псалтырь 1624 р. й інші.

Первенцем лаврського друку був Часословець (22+192 л., in 4°), що вийшов р. 1617; на жаль, усі примірники цієї книжки збереглися до нашого часу без першого листа, тому не можна певніше сказати, якого саме дня вийшла ця книжка. Передмову її помічено: «писано мѣсяца Декемврія 20 дня лѣта отъ Р. Х. 1616»; це ясно свідчить, що скласти книжку почали ще р. 1616, певне з початку його.

Року 1618 Єл. Плетенецькому було написано па-

негірика, де перелічено всю працю цього славного українського культурного діяча.

Тепер*) оце як раз минає триста років (1617—1917) з того часу, як розпочалося найбільше в Україні київське друкарство. В історії нашого українського культурного життя ця праця Лаври займає найпочесніше місце, і цієї праці Лаврської ніколи не забуде наш вдячний народ. Лавра видрукувала силу книжок, і книжки ці вкрили не тільки саму Україну, але й широко розходились далеко по-за межами її: Лавра завжди щедро давала хліб духовний усім слов'янським народам. І ось навіть ще й тепер на всім слов'янським світі ніде не знайдете такого архіву чи бібліотеки, де б не було якоїсь Лаврського друку книжки.

Але погляньмо, якої гіркої долі зазнало Лаврське друкарство за ці три віки свого життя.

Перша доба Лаврського друку — це доба її вільного життя; Лавра вільно друкувала всі книжки, які тільки вважала за корисні, і ніхто тоді не ставав їй на дорозі цієї культурної праці. Таким життям жила Лавра цілих 70 років, цебто до того часу, коли Українську Церкву було віддано Московському патріархові (р. 1685, остаточно р. 1686).

Українське духовенство довго відмовлялось іти під московську владу**), бо добре розуміло, що Москва хутко припинить усю культурну працю України. І коли насильством, зрадою та підкупом над Укра-

*) Цю статтю було написано в 1917 році; надруковано було її в моїй «Українській Культурі», Київ, 1918 р., ст. 148—163. Про українське друкарство див. мою працю: Історія українського друкарства, Львів, 1925 р. Про Київське Лаврське друкарство — ст. 233—302.

**) Див. про це вище, ст. 36.

їнською Церквою запанувала Москва, з того часу всім просвітнім справам українського духовенства прийшов край.

Друга доба Лаврського друку — це доба боротьби її за стародавні права Лаври, за її волю друку (з 1685 р. до кінця XVIII віку).

Зараз же, як тільки Українська Церква опинилася під Московським патріярхом, зараз же архимандрит Лаврський Варлаам Ясинський просив патріярха Якіма дати Лаврі грамоту про волю їхнього друку.*) Проте такої грамоти Лаврі з Москви не дали, і з цього й пішла потім сила всяких непорозумінь.

Пішли непорозуміння, не дивлячись на те, що в царськiм наказі про права Української Церкви р. 1685 було писано: «печатаніе книгъ невозбранно имѣти повелѣваемъ»...**)

В самій Москві друкування книжок було тоді під старанним доглядом і світського уряду, і патріярха; жодному митрополитові там не дозволялось хоча б що-небудь друкувати.***) Такі ж самі порядки Москва задумала завести й по Україні.

Наша мова українська, наші книжки завжди муляли очі на Москві. І Москва рано починає вести з нами боротьбу, щоб примусити нас кинути рідну мову свою й пристати до московської.

Почалося це зараз же по приєднанні нашої Церкви до московської, ще за патріярха Якіма, що так люто ненавидів українців, — він перший почав забороняти українцям книжки рідною мовою. Ще

*) Див. Евгеній: Описаніе Кіево-Печерской Лавры, додаток № 15, ст. 58.

**) Архивъ Ю.-З. Р., ч. I, т. V, ст. 99.

***) Филаретъ: Исторія Русской Церкви, пер. IV, ст. 12.

р. 1677 він наказував видерти з української книжки листки, бо вони «несходны съ книгами московскими».*) Так почалася цензура українських книжок ще в XVII віці. . .

І хутко дійшло до того, що Київській Лаврі кріпко наказали завжди питатися дозволу патріяршого на друкування книжок. Це цілком ламало стародавні права Лаври, і тому вона не звернула жодної уваги на цю заборону, і вільно друкувала собі книжки, — так вона надрукувала перший том «Четьх-Миней» св. Димитрія Ростовського р. 1689-го.**)

Патріярх Яким із-за цієї непокори зняв велику бучу. Він відчитував за це архимандрита Лаврського (р. 1689): треба було — писав патріярх про «Четь-Миней» св. Д. Ростовського — «списавъ, прислати к намъ ваше преписаніе, і намъ было то ваше преписаніе, въ царствующемъ градѣ Москвѣ соборнѣ свидѣтельствовавъ, ісправити, аще что гдѣ достойная ісправленія обрящется, і тогда, по разсмотрѣнію і сужденію соборному, дати намъ і благословеніе, еже і типографскимъ тисненіемъ іздати. . . мы ожидахомъ отъ васъ премногое время преписанія онаго вашего на прочитаніе и сужденіе. Ваше же преподобіе, пренебрегше архипастырское наше повелѣніе, книги сами типомъ издасте. . . І сіе вапа велія неправда». . .***)

І патріярх надалі кріпко наказав: «А въ предѣ бы вамъ каковы книги, малы или великія, новосочиненныя случится печатати, первѣе к намъ, святѣйшему патріярху, объявити и написавъ присы-

*) Мансвѣтовъ: Какъ у насъ правились церковныя книги, М. 1883, ст. 20, 14 і 17.

**) Проф. И. Шляпкинъ: Св. Д. Ростовскій, ст. 190.

***) Архивъ Ю.-З. Р., ч. I, т. V, ст. 281.

лати, і мы, розсмотримъ, і благословеніе подадимъ на подобающая; а необъявля, и к намъ первѣе не при-славъ, отнюдь бы вамъ не дерзати таковыхъ книгъ новослагаемыхъ печатати, да не казни церковнѣй, запрещеніемъ, яко преслушницы, подыпадете».*)

Здивований такимъ наказомъ, Лаврський архимандрит Ясинський відписувавъ патріархові (10 серпня 1689 р.) про його заборону: «Сіе зъло зъло есть намъ трудно и не вмѣстительно, того ради о крайнее разсужденіе и благословеніе челомъ бьемъ».**)

Якраз тоді була велика потреба в Псалтиряхъ, бо «ея же и единыя в типографіи не имамы». Лавра приступала до друку їх, і цей наказъ патріархівъ збив її з пантелику. Ясинський писавъ про це патріархові: «Усумнѣваемся, како здѣ, въ Малой Россіи, печатати, по коему зводу? Ибо аще по Московську, то не обыкоша сіи людіе (українці) тако читати, и не имуть куповати, развѣ аще бы особный на то былъ монаршій указъ і патріаршій всенародный»...***)

Якимъ бачивъ, що його не слухають в Україні, і просивъ навітьъ патріарха Костянтинопільського, щобъ той наказавъ українцямъ, «да имуть покореніе и послушаніе святѣйшему нашему престолу Московскому, и да не имуть волю и власть, въ жесточайшихъ заперещеній, — ни по единому образу, ниже книги какія печатати, ниже ино что творити безъ нашего соборнаго разсмотрѣнія»...†)

Проте патріархъ Костянтинопільський на це не згодився, і друкувати книжокъ Лаврі не заборонивъ. І Лавра не слухаласьъ наказівъ з Москви, і друку-

*) Там же, ст. 284.

**) Там же, ст. 287.

***) Там же, ст. 287.

†) Там же, ст. 199.

вала книжки, як і давніше. Так, р. 1692 вона видрукувала, не повідомивши патріярха, Літургію, і в передмові не згадала ані царів, ані патріярха, а тільки свого архимандрита Мелетія Вояхевича.

Розсердився на це новий уже патріярх Адріян і вичитував за це Вояхевича (18 листопада 1692 р.): «А тако бы неподобало творити... Точію за твоимъ велѣніемъ книги издаются, еже весьма непристойно и дерзновенно. Еще же предъ сего к вамъ в монастырь — чтобы без вѣдома каковыхъ церковныхъ книгъ не печатати — писано... Како же у васъ таковое презорство содѣяся въ сицевомъ, в благословеніе и прощеніе ваше намъ возвѣстите».*)

Через місяць, 17 грудня 1692 р. архимандрит Лаврський просив вибачити йому це його «злочинство». Він так виправдувався: «Грамоты вашего архипастырства при моемъ недостоинствѣ въ святую обитель нашу таковой не бывало, чтобы никакихъ книгъ церковныхъ безъ вашего архипастырскаго милостиваго благословенія не печатать... А какъ прежде мене бывшимъ архимандритомъ аще былъ каковый вашъ архипастырскій указъ или ни, того не вѣмъ, и не обрѣтохомъ между многими писмы таковаго архипастырскаго указу»...**)

Від усього Лаврського собору архимандрит просив патріярха: «Сіе же всѣмъ бысть извѣстно, яко по сіе время безъ препятія невозбранно было всякіе книги по нашему малороссійскому обыкновенію печатать, нынѣ же в велицѣмъ недоумѣнни суще, ужасе бо насъ вашъ архипастырскій милостивый отеческій указъ, яко ни малой какой книжицы безъ

*) Там же, ст. 359—360.

***) Там же, ст. 362.

вашего архіпастрьскаго милостиваго указу не печатать». . . І собор просить: «аще намъ, богомольцемъ вашимъ, на всякую и малѣйшую книжицу по благословенію посылати к вамъ, то в святой обители всякому строенію монастырскому превеліе препятіе будетъ. И не точію строенію, но и безхлѣбни будемъ. . . Прожитокъ весь братіи и служебникомъ пища і одежда, и всякое строеніе монастырское, то все отъ печатанья книгъ». . . *)

І накінці Вуяхевич від усієї Лаври пише: «Єдиними усты і єдинимъ сердцемъ вси єдинокупно, припадаю до ногъ вашихъ архіпастрьськихъ, со слезами молимъ: помилуй насъ. . . повели по прежньому в святой обители нашей книги печатать невозбранно, по нашому обыкновенію». **)

І патріярх змилосердився над Лаврою, і прислав їм листа (лютий 1693 р.): «Не возбраняемъ же вамъ — писав він — в типографіи вашей Кієвопечерской обычныхъ книгъ в чинѣ церковномъ печатати, еже бы было въ ползу, аще и по тоя страны нарѣчію. А которые имате печатати болшія книги. . . на таковыя книги и благословеніе отъ насъ пріимати и присылати къ намъ должно, да во извѣстїи имѣемъ, ради общаго согласія безъ всякаго усумнѣнія и прекословія». ***)

В кінці свого листа патріярх різко поділяє книжки на московські й українські, і забороняє везти українські книжки на Москву; цим він хотів примусити Лавру не друкувати українських книжок, бо вона багато постачала їх і на Москву. «И аще которыя книги издаватися у васъ имуть, — писав

*) Там же, ст. 362—363.

**) Там же, ст. 363.

***) Там же, ст. 372.

патріярх — и всякія церковныя здѣшнимъ нарѣчіємъ (цеб-то по-московському) и чиномъ нынѣшнихъ переводовъ, и тѣ безъ всякаго извѣта взимати будуть отъ васъ цѣною вездѣ, и возити къ Москвѣ будетъ невозбранно; аще вашимъ тамо нарѣчіємъ (цеб-то по-українському) и прежнихъ переводовъ реченіями издавати имате, таковыя въ тамошнія страны отпускайте, а къ Москвѣ ихъ не присылайте, повеленія же великихъ государей царей нашихъ и нашего благословенія въ нихъ не полагайте». . .*)

Так скінчилась ця перша доба боротьби Лаври за свої стародавні права. Москва не пододала Лаври, і та знову почала друкувати собі книжки вільно, як і давніше. Адріана на Москві змінив українець — Стефан Яворський, і він уже не звертав жодної уваги на Лаврську друкарню.

Такою була ця справа аж до 1720 року. І з цього року починається друга доба цієї боротьби, — Лавра потроху губить свої права, і гору бере Москва.

Петро I, «прихильник» українців, пішов уже значно далі в цензурі книжок. Роздратований частими памфлетами на себе, він для всієї Росії р. 1701 видав такого чудацького наказу: «Монахи въ кельяхъ никаковыхъ писемъ писати власти не имѣють, чернилъ и бумаги въ кельяхъ имѣти да не будутъ, но въ трапезѣ опредѣленное мѣсто для писанія будетъ, — и то съ позволенія начальнаго». . .**)

І тому нема нічого дивного, що добрався Петро і до українців. І вже 1720 р. 5 жовтня Височайше було наказано: «Въ Кіево-Печерской и Чернигов-

*) Там же, ст. 372.

***) Полное собраніе законовъ, IV, № 1835. Див. Скаби-чевскій: Очерки исторіи русской цензуры, Спб. 1892 р., ст. 4.

скої типографіяхъ вновъ книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать, да и оныя церковныя старыя книги для совершеннаго согласія съ великороссійскими такими жъ церковными книгами справливать прежде печати, дабы никакой розни и особливаго нарѣчія во оныхъ не было; другихъ же никакихъ книгъ ни прежнихъ, ни новыхъ изданій, не обявлять объ оныхъ въ Духовной Коллегіи и не взявъ отъ оной позволенія, не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой церкви восточной противности и съ великороссійскою печатію несогласія произойти».*)

А далі й посунули довгою низкою оці цензурні скорпіони з Москви. Київській Лаврі було кріпко наказано, щоб рукописи до друку «для свідѣльствованія присылать въ Московскую типографскую кантору прямо отъ той Лавры»... При цьому додано: «И за тотъ трудъ Московской типографіи служителямъ опредѣлить отъ Кієво-Печерської Лавры изъ доходовъ тамошней типографіи пристойное награжденіе»...**)

І рясно посипались такі скорпіони на українські друкарні. Лавра надрукувала без дозволу Москви «Тріодъ», і р. 1724-го її покарано за це штрафом в 1000 карбованців, покарано за те, що випустила книжку «не во всемъ съ великороссійскимъ сходною»...

За таку ж справу покарано на 1000 карб. і Чернігівську друкарню, а потім її зовсім забрали до

*) Проф. Н. Петровъ: Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кієвской Академіи, 1904 р., т. V, ст. 164.

***) Н. Петровъ, Акты, т. V, ст. 166. Указ св. Синоду р. 1786 і давніших.

Москви, бо чернігівці вперто стояли на своєму й не посилали до Москви книжок на цензуру...*)

Це були перші штрафи, накладені на українське друковане слово...

Київський митрополит Іосаф Кроковський р. 1726 склав був акафіста св. Варварі; Лавра клопоталась, аби їй дозволили цього акафіста надрукувати. Дозвіл дали, але з умовою, щоб акафіста переклали «на великоросійское нарѣчіе»...

А р. 1769 Лавра клопоталась, щоб їй дозволили надрукувати українських букварів, — бо московських люди не розуміють, і не хотять купувати. Проте Синод не тільки не дозволив, але й наказав відібрати назад букварі, що були вже на руках...**)

Було наказано навіть відбирати по церквах старі українські книжки, і міняти їх на московські...***)

І так не забували Лаври та й всієї України цензори московські й за весь XVIII вік. Пильне око московське завжди ляжливо й старанно стежило та доглядало за писаннями непокірних «черкасишек».

Так, 21 вересня 1755 р. Синод наказав Лаврі попереоблювати по московському «Четьи-Минеи» св. Д. Ростовського та Патерик Печерський.†)

А р. 1766 листопада 9 дня Києво-Печерській Лаврі «обстоятельно предписано»: «Чтобы впредь въ типографіи тоя Лавры печатать и на продажу употреблять одни тѣ книги, которыя въ московской ти-

*) І. Огієнко: Історія українського друкарства, Львів, 1925 р., ст. 333—334.

**) Обь отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова, К. 1914 р., ст. 8. Див. ще М. Грушевскій: Очеркъ, вид. 2-е, ст. 393.

***) М. Грушевскій: Очеркъ, ст. 393.

†) Н. Петровъ: Акты, т. II, ст. 163.

пографіи съ апробаціи Св. Синода печатаются». . .*)

7 травня 1775 р. св. Синод знову наказує Київському митрополитові Гавріїлу Кременецькому: «Чтобъ несходственныхъ съ выходящими изъ Московской типографіи книгами въ народъ выпускаемо не было. . . и ни в чемъ ни малѣйшей разности не было. . . Что же касается до издаваемыхъ вновь книгъ, то оныя исправя, не печатая, прежде присылатъ къ разсмотрѣнію и апробаціи въ св. Синодъ непремѣнно».**)

А ось іще один з таких же наказів р. 1786-го: найсв. Синод кріпко наказує митрополитові Київському Самуїлу Миславському, щоб у книжках, що їх друкує Лавра, в порівнянні з московськими, «никакой розни и прибавки, и въ слогъ рѣчей перемѣны отнюдь не было, — въ томъ имѣть наикрѣпчайшее смотрѣніе». . .***)

От така історія київської друкарської справи, такі були заборони друкованого українського слова, — накази сипались мало що не кожного року, — перелічити їх не сила, тому я подав тільки виразніші з їх. І тому не диво, що за XVIII вік ми маємо не багато українських друкованих творів, але ж за те маємо силу творів рукописних, що випадково побачили світ тільки в XIX віці. . .

І в боротьбі за волю друку, що так довго й так уперто вела Лавра, гору таки взяла Москва. І стародавні права Лаври було зламано, та вона тепер

*) Там же, т. V, ст. 165, з наказу св. Синода 29 жовтня 1786 р. митрополитові Самуїлу Миславському.

**) Петровъ: Акты, т. IV, ст. 196—197.

***) Там же, т. V, ст. 166.

уже й не протестувала, й почала друкувати книжки тільки однакові з книжками московськими. . .

Настала третя, нова доба лаврського друкарства, що вже цілком пішла під прапором «обрусенія» . . .

Київ, 1917.

—

—

—

—

XV.

**ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ Й КУЛЬТУРИ
НА МОСКОВСЬКУ.**

10

100

1000

10000

100000

1000000

I.

Низький рівень московської культури.

На Москві було багато перешкод, що завжди ставали на дорозі до культурного розвою. Шкіл було мало, та й на науку там завжди поглядали скося, вважали її за дияволів плід. Відомий архієпископ Новгородський Геннадій наприкінці XV віку так скаржився на темноту в Москві: «От — пише він — приведуть мені мужика на посвяту: я дам йому читати Апостола, а він і ступити не вміє; я дам йому Псалтира, а він і тут насилу бреде. Я його вижену, а на мене за це скаржаться: «Земля, кажуть, така; не можемо роздобути людини, щоб грамоти шупила». . . . І б'ють мені чолом: «Пожалій, господине, звели навчати!» Я накажу проказувати йому ектенії, а він і до слова пристати незугарний. Ти йому одне, а він тобі друге. Накажу йому вчити азбуки, а він посидить трошки, та й втікає геть». . . .*)

На низьку освіту скаржаться в Москві й у XVI столітті. Так, у постановах Стоглавого собору 1551 року кріпко наказують, щоб ті люди, яких висвячують на попів, бодай би грамоти вміли, хоч і не сподіваються, що це можна здійснити. «Ми — казали ставленики — учимся у своїх отцовъ или у

*) Н. Костомаровъ: Русская исторія въ жизнеописаніяхъ, Спб. 1888 р., вид. 3-е, ст. 329.

своихъ мастеровъ, а индѣ намъ учитися негдѣ; сколько отцы наши и мастера умѣють, по тому насъ и учать. А отцы ихъ и мастера — насмішкуюто додає Стоглав — сами мало умѣють, да и учитися имъ негдѣ». . .*)

Такою ж була освіта на Москві й в пізніші часи. Як і давніше, довго сперечались тут, як треба співати, чи: «Господи, помилуй» чи: «О Господи, помилуй», чи двічі співати аллилуія чи тричі, чи з процесією йти ліворуч з церкви чи вправо («по-солонь», по сонцю), чи писати Ісусъ чи Іисусъ і т. ін. Навіть у XVII віці Москва животіє в темноті, і на науку там дивились, як на «породження ісконнаго врага челоуѣческаго рода — діавола».**)

Західньої науки й культури боялись і тікали її. Склалось навіть прислів'я: «Кто по-латыни научился, тотъ съ праваго пути совратился».***)

Року 1660-го на Москві скоїлась ось така сумна пригода, що добре характеризує її культурний стан. У боярина Ордина-Нащокина був син Воїн; це був розумний, талановитий юнак; учителями були в його бранці-поляки, і вони закохали свого учня до західньої культури. І скінчилось на тому, що коли в лютому 1660 р. цар послав був молодого Нащокина в Лівонію, той «свороваль»: утік за кордон. . .

Це була велика провина на Москві, це була справжня зрада — втікти за кордон. . . Бідний батько з горя та досади подався в одставку, й чекав собі смертної карі. . .

Але цар Олексій простив батькові, й розважав

*) Стоглавъ, гл. 25.

**) П. Морозовъ: Теофанъ Прокоповичъ, Спб. 1880 р., ст. 49.

***) Там же, ст. 34.

Його в листі: «Учинилось намъ вѣдомо, что сынъ твой попущеніемъ Божиимъ, а своимъ безумствомъ объявился во Гданскѣ, а тебѣ, отцу своему, лютую печаль учинилъ, и тоя ради печали, приключившейся тебѣ отъ самого сатаны, и мною, что и отъ всѣхъ силъ бѣсовскихъ, изшедшу сему злому вихру и смятоша воздухъ аерный, и разлучиша и отторгнуша напрасно сего добраго агнца яростнымъ и смраднымъ дуновеніемъ отъ тебе, отца и пастыря своего. . . А тому мы не подивляемся, что сынъ твой сплуталь: знатно то, что съ малодушія то учинилъ. Онъ человекъ молодой, хочеть созданія владычня и творенія руку Его видѣть на семь свѣтѣ». . .

І Олексій звелів, щоб наказали Нащокину: «о сынъ своемъ промышлялъ бы всячески, чтобъ его, поймавъ, привести къ нему, за это сулить и давать 5, 6 и 10 тысячъ рублей; а если его такимъ образомъ промышлять нельзя, и если Аѳанасью (Нащокину) надобно, то сына его извести бы тамъ». . .*)

Так легко було з Москви попасти за кордон. . .

Друкарня на всю Росію була тільки одна, в Москві, і вона постачала самі тільки церковні книжки, — нічого іншого давня московська друкарня не знала.**)

Людині з освітою трудно було жити на Москві, тому не диво, що захожий Максим Грек, особа високої західньої освіти, хутко попав тут до в'язниці, де й просидів більше 20 років. Не диво й те, що з тих 30 молодих людей, що їх послав був Борис Году-

*) С. Соловьевъ: Исторія Россіи, Спб. 1861 р., т. XI, ст. 93—97.

**) А. Пыпинъ: Исторія русской литературы, вид. 2-е, Спб. 1902 р., т. II, ст. 257, 318.

нов навчатися за кордон, додому вернувся тільки один...*)

В самім кінці XVII-го віку, р. 1698 ще й Петро I скаржився патріярхові: «Священники у насъ грамотѣ мало умѣють... Ежели бы ихъ... въ обученіе послать въ Кіевъ въ школы»...**)

Життя громадське на Москві завжди було цілком придушене. Вищі верстви громадянства під царем не мали жодної волі. Втікачі, що інколи бігли до нас в Україну від гніву грозного царя, розказували про своє підневільне життя, і дивувалися, приглядаючись до вільної волі українського панства. І тому не диво, що, — каже дослідник — «южно-руські православные паны часто становятся главными начальниками войскъ, идущихъ противъ Московскаго государства; такъ, даже князь Острожскій съ ожесточеніемъ воевалъ противъ Москвы, и свою ненависть къ Москвѣ передалъ и сыну»...***) Тому то й українське військо було під Москвою вкупі з польським під час Смутної Доби.

І в той час, як в Україні було повне самоврядування, на Москві містами правили воєводи, що їх цар розсилав по Росії «для прокормленія»: і воєводи ці тільки й дбали якнайбільше ограбити народ; звичайно, якогось там суду на воєвод годі було й шукати... От чому українське громадянство завжди з такою неохотою вдавалося до московського уряду.†)

«Москва долго не хотѣла сознаваться въ недо-

*) Иловайскій: Исторія Россіи, т. III, Москва, 1890 р., ст. 363.

***) П. Морозовъ, Op. cit., 61.

***) Проф. С. Терновскій, Арх. Ю.-З. Р., ч. I, т. V, ст. 16; К. 1873 р.

†) Там же, ст. 17.

статкѣ своихъ образовательныхъ средствъ», пише акад. А Пипін.*) Школи справжньої, гарної в Москві ніколи не було, і там навіть не знали, що вона таке.***) Ще р. 1640 славний наш митрополит Київський Петро Могила писав цареві Михайлу Федоровичу, що на Москві дуже потрібно завести науку, а коли б цареві було завгодно, то він обіцяв йому прислати учителів. Але цар не звернув на це свої уваги.***)

Р. 1645 на Москві пробував грецький митрополит Феофан; він дуже радив цареві завести школу, покликати вчителя-грека, щоб той навчав філософії та богословії. Він навіть трохи згодом послав був на Москву, вже до царя Олексія, архимандрита Венедикта, чоловіка великої освіти, що в його й він сам колись учився. Про цього Венедикта митрополит написав цареві, і радив доручити йому заснувати школу в Москві.

Венедикт, прибувши на Москву, написав цареві прохання, подав їх у Приказ, і просив відповіді; він добавив наприкінці про самих москалів, що «другі дають здѣсь совѣтъ противный, думая, что они сами великіе мудрецы и ученые»...

І за те, що Венедикт прозивав себе вчителем та богословом, за те на його в Москві розгнівались, і дали йому таку відповідь: «Талан подає сам тільки Господь-Бог, і ніхто не може прозивати себе вчителем та богословом, — таку хвалу можна приймати хіба тільки з чужих уст; св. Павло, що потрудився найбільше за всіх апостолів і високо линув в богословії, проте вважає себе найменшим від усіх... А

*) Історія русскої літератури, т. II, ст. 260.

***) Там же, ст. 314.

****) Там же, ст. 260.

особливо ж при патріярхові буде нечемно й зовсім нахабно, коли молодший у сані почне прозивати себе вчителем та богословом... Повинно не забувати й кріпко пам'ятати, як Господь судив книжників та фарисеїв, що любили прозивати себе вчителями»...*)

Венедиктові відмовили, бо на Москві тоді ще не розуміли навіть самого слова вчитель... .

В однім рукописнім пропису 1643 р. читаємо таке: «Аще кто ти речеть, вѣси ли всю философію? И ты ему рцы: еллинскихъ борзостей не текохъ, ни риторскихъ астрономъ не читахъ, ни съ мудрыми философы не бывахъ, — учуся книгамъ благодатнаго закона, аще бо мощно моя грѣшная душа очистити отъ грѣхъ»... .

Про життя московське акад. Пипин каже, що там були «церковный фанатизмъ, вражда къ наукѣ, упрямый застой, нравственное одичаніе и ожесточеніе»...**)

От такою була культура московська в той час, як у нас вона досягла великої міри. І тепер нема жодного сумніву, що культура українська за всі старі віки, аж до ХІХ віку завжди була значно вища від культури московської. Кращі вчені, що досліджували старе наше життя, давно вже прийшли були до такої ж думки, — нагадаю акад. Пипина, проф. Архангельського, проф. П. Морозова, акад. Перетця, проф. Петрова й багато ін. Я вже казав, як свідчить про нашу стару культуру проф. Архангельський; наведу ще слова проф. Морозова: «Петръ видѣль, что московское духовенство въ своемъ образованіи стоитъ неизмѣримо ниже кіевлянъ, что въ Великороссіи

*) Там же, ст. 261.

**) Там же, ст. 380.

видится только «заматорѣлое грубости чудо, всѣхъ ужасныхъ видовъ ужасное», и нѣтъ людей, которые могли бы руководить просвѣщеніемъ духовенства, заботиться о школахъ, слѣдить за ходомъ и результатами преподаванія; вотъ почему, желая поднять уровень образованія въ этой средѣ, онъ необходимо долженъ былъ обратиться къ кievскимъ ученымъ».*)

Академік А. Пипин про це ж саме пише: «Тѣмъ новымъ элементомъ, который съ конца XVI вѣка и особливо въ теченіе XVII-го вмѣшался въ московскую книжность, и въ концѣ концовъ возобладаль надъ нею, были образованіе и литература, развившіяся въ западной Руси и въ Кіевѣ... Но чѣмъ дальше, тѣмъ необходимѣе становились, однако, связи Москвы съ юго-западомъ; собственныхъ силъ явно недоставало: изъ Москвы зовуть кievлянъ для ученой работы... Къ половинѣ XVII вѣка въ Москвѣ было наконецъ понято, что для книжнаго дѣла нужны настоящіе ученые люди: у себя дома такихъ людей не было; ихъ стали призывать изъ Кіева»...**)

II.

Українці закладають школи на Москві.

Тому нема нічого дивного, що свою культуру ми почали передавати на Москву. Так скрізь буває в житті: народ з більшою культурою, з більшою освітою завжди впливає на свого сусіда, а сусід переймає все краще.

*) П. Морозовъ: Теофанъ Прокоповичъ, Спб. 1880 р., ст. 61.

***) Історія руской литературы, вид. 2, Спб. 1902, т. II, ст. 316, 324, 298.

І нема нічого дивного, що наші українці рано почали сунути в Москву, де їм давали великі посади. Ще в XIV і XV віках на Москві було вже не мало українців, а в XVI віці їх часто кличуть туди на службу. А з 1654 року, з року приєднання України до Москви, цей рух на Москву прибрав великого розміру, і з того часу земляки наші «начаша приходити въ великороссійское царство и водворятися».*)

Москва бачила культуру українців, охоче приймала їх до себе і добре платила. І тому в «далеку Московію», в «московскія страни» перейшло багато людей, що придбали там слави і собі, і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її від віковичного дрімання, й заклали там міцні підвалини нової культури.

Ще до Нікона, коли на Москві визнали потребу мати вчених людей і задумали видрукувати справну Біблію, то цар Олексій усе це попросив з Києва, і 12 липня 1649 року приїхали в Москву українці-справщики Арсеній Сатановський, Єпифаній Славинецький та старець Феодосій, а через рік прибув туди ж Дамаскин Галицький з іноком Марком.**)

Серед них найбільше вславив себе Єпифаній Славинецький († 1675). Це була людина високої освіти, «мужъ многоученый, аще кто инъ таковъ во времени семъ, не токмо грамматики и риторики, но и философіи и самыя еологіи извѣстныи бысть писатель и искуснѣйшій разсудитель».***) Славинецький придбав собі славу чоловіка «вельми ученаго и мудраго», і мав великий вплив у Москві; він добре знав де-

*) Рукоп. Синод. № 452 л. 13 об.

**) «Прав. Обзор.», 1887 р., I, ст. 163—164.

***) П. Морозовъ, Op. cit., ст. 50.

кілька мов, був «опасний претолковникъ еллинскаго, славянскаго и польскаго діалектовъ»*), і лишив по собі «Лексиконъ греко-славяно-латинскій».

Через 15 років, р. 1664-го прибув до Москви українець Семен Полоцький (1629—1680), покликаний туди вчити царевичів Олексія й Федора та царівну Софію; навчав він і царевича Петра. Це була людина високої освіти, вже освіти західної; він мав великий вплив на Москві і в державному житті, і в літературі, де він особливо вславився, як поет; він написав багато праць, і серед них такі, як «Обѣдъ душевнѣй» 1681 р. та «Вечеря душевная» 1683 р. придбали собі великої слави.

А потім і потягли на Москву наші земляки, і «за ласощі та за прихоті панськії» понесли туди свої сили та знання. Степан Яворський (1658—1722), Димитрій Ростовський (в миру Данило Туптало, 1651—1709) багато зробили на Москві, а Феофан Прокопович (1681—1736) мав величезний вплив і на московську науку, і на нову московську літературу.**)

На Москві була сила роботи, і українці стали там бажаними людьми. Коли патріярх Никон розпочав перевіряти церковні книжки, то до діла цього він покликав українців.***) Никон поважав українців, і закликав їх до свого Іверського монастиря, де й до ручив їм друкарню.†)

Звичайно, до Москви йшли українці з різних причин, були й такі, що про їх писав Лазар Баранович

*) Там же.

**) Н. Петровъ: Очерки, ст. 24.

***) П. Морозовъ: Феофанъ Прокоповичъ, ст. 35.

†) И. А. Шляпкинъ: Св. Дим. Ростовскій, 1891 р., ст. 102.

у листі до Галятовського р. 1670-го: «Ти скаржишся, що не знаєш, де б його дістати навіть шеляга. Проте, будши під державою государя, повинно дбати не про шеляги, а про копійки». . . *)

Кращі люди на Москві, ті люди, що визначались освітою, що не цурались західньої культури, завжди дружились з українцями, шанували й боронили їх. Такими були: патріярх Никон, потім Адріян, сам цар Олексій Михайлович, боярин Ртищев, Сильвестр Медвідів, князь Василь Голицин, царівна Софія, цар Федір і багато інших. Цар Федір, що вчився в Семена Полоцького, завжди шанував українців і кохався в їх книжках. «Он — каже про його наш літописець — великую любовь до нашего народу мѣлъ».**) Багато де-кому за цю дружбу з українцями доводилось під гірші часи зазнати й тяганини. Прикладом, коли судили патріярха Никона, йому згадали і його нахил до українців.

Ще в половині XVII віку, р. 1649 українці заклали в Москві першу в Росії організовану школу. Коханець царський, молодий Федір Ртищев, з дозволу царя й патріярха, заснував був у двох верстах від Москви монастиря, і р. 1649 покликав туди з Києва «иноковъ, изящныхъ въ ученіи грамматики словенской и греческой, даже до риторики и философіи». Приїхало сюди до тридцять українців. І вони зараз же почали навчати своєї науки, і першим учнем був у їх сам Ртищев.***)

«Кіевская наука была въ Москвѣ дѣломъ неслышаннымъ и производила различное впечатлѣніе», —

*) Письма Лазаря Барановича, вид. 2-е, Чернівів, 1865 р., ст. 101.

**) Лѣтопись Самовидца, К. 1878 р., ст. 152.

***) А. Пыпинъ: Исторія русск. лит., II, 262.

пише акад. А. Пипин: «одни отнеслись къ ней съ полнымъ сочувствіемъ и желали отправиться въ самый Кіевъ для болѣе широкаго образованія; другіе, вѣрные старому обычаю, заподозрили въ ней нѣчто зловредное и опасное!» . . *)

І на другій рік уже густо посипались доноси на українську школу. Зняли велику тривогу, пішли труси та допити. На допитах казали: «учится у кіевлянъ Оедоръ Ртищевъ греческой граматѣ, а въ той граматѣ и еретичество есть. . . А бояринъ-де Борисъ Морозовъ держить отца духовнаго (тільки) для прилики людской, а еретичество-де знаеть и держить. . . Кто по латыни научится, тотъ съ праваго пути совератится» . . **)

Двое учнів проте поїхали в Київ. І з цього знову зняли на Москві цілу бучу. «Поїхали они доучиваться у старцевъ-кіевлянъ по-латыни — скаржились богобоязливі москвини, — и как выучатся и будутъ назадъ, то отъ нихъ будутъ великія хлопоты; надобно ихъ до Кіева не допустить и воротить назадъ» . .

Ще до цього накинулись на духовника цих бідолашних любителів просвіти, щоб він відмовляв їх їхати в Київ: «Не отпускай, Бога ради» — казали йому. — «Богъ на твоей душѣ этого взыщеть» . . ***)

Так українці заводили школи на Москві.

*) Там же, ст. 262.

**) Там же, ст. 262.

***) Там же, ст. 262—263.

III.

Українські книжки на Москві.

Ще більше за людей посунули на Москву *українські книжки*. Своїм змістом вони були на Москві великою новиною й тягли до себе всіх цікавих та освічених людей. І книжки наші хутко розійшлися по всім московським царстві, вкрили всю велику державу. Книжки до читання, книжки церковні, шкільні підручники, наукові твори — все це сунуло на Москву з України. Книжки наші на одправу Служби Божої широко розпливлися по різних церквах. І навіть і зараз сливе що й не знайдете в Росії архіва, чи бібліотеки, чи просто церкви, де б не було якоїсь старої української книжки.*) А коли придивимось до записів на цих книжках, то побачимо, що наша книжка вкрила всю Росію від Вологди до Астрахані. Так, скажемо, з написів на книжці «Небо Новое» 1665 р. Іоаникія Галятовського знати, що її читали, крім усієї України та Галичини, ще й у Москві, в Володимирській губ., в Астраханській губ., в Вологді, в Великому Устюзі й по інших місцях.**)

Сила українських книжок була в бібліотеках царів, патріархів, єпископів, бояр, як була їх сила й у простих грамотних людей. До нашого часу дійшли описи старих бібліотек XVII-го віку, і з цих описів ми бачимо, як на Москві охоче читали українську книжку.***) «Малорусскія книги, — каже дослідник

*) Див. И. Шляпкинъ: Св. Дм. Ростовскій, ст. 131.

**) И. И. Огіенко: Отраженіе въ литературѣ «Неба Нового», 1912 р., ст. 3—6.

***) Проф. И. А. Шляпкинъ: Св. Димитрій Ростовскій, Спб. 1891 р., ст. 124—126, 72—74.

цього питаня — имѣли широке распространеніе не только въ Западной, но и въ Московской Руси».*)

З цієї причини Інокентій Гизель навіть клопотався, щоб скасували мито на нашу книжку в Москві.**)

Нашу українську книжку в Москві шанували й охоче читали. Так, «Псалтирь рифмованная» Семена Полоцького так була широко скрізь розповсюджена, що з наказу царів Івана та Петра її поклали на ноти.***) Р. 1667 з наказу великого государя розіслали по архієпископіях книжку Барановича «Мечъ Духовный», і звелено було взяти за неї по 3 карб.†) Український «Требник» Петра Могили був поширений на Москві, і архієпископ Афанасій Холмогорський правив Служби по цім Требнику.††) Про книжку Могилину «Лифось» митрополит Сочавський Досифей писав ось так: «Я давно слыхавъ, нынѣ же видѣхъ, прочитахъ сице совершенну сущую, зѣло удивихся, и почто, мню, не часто друкують: великая бо сія книга предстательница и вежа твердая Церкви Православной и на измѣнники побѣда, а изъявленіе обнажаючи волка отъ кожь овчихъ».†††)

Орловський батюшка XVII в., автор «Статира», називає українське «Учительное Евангеліе» Кирила Транквіліона «свѣтильникомъ», і він витвердив цю книжку навіть на пам'ять... Він же розказує, що

*) Там же, ст. 118.

***) Моск. Арх. Мин. Ин. Дѣль, Грамоты Малоросс. № 414 (399).

***) Шляпкинъ: Ор. cit., ст. 126.

†) Там же, ст. 122.

††) Там же, ст. 127—129.

†††) Рукопис Київософ. собору, № 364, л. 439.

книжку що він знайшов де-в-кого з своїх орловських парафіян, і їм вона дуже вподобалась.*) Сам патріарх Яким читав цю книжку р. 1675-го людям у церкві.**)

Патріарх Адріан в одній справі покликався р. 1696 на українську книжку — «Миръ съ Богомъ» Гизеля.***)

Твори св. Димитрія Ростовського широко розійшлися по Росії. Так, його «Руно Орошенное» мало 8 видань, і зараз немає старого збірника, де б не було чогось виписаного з цієї книжки.†) Широко розійшовся по Москві й плід 20 річної праці (1684—1705) св. Димитрія, — його «Четьи Минеи», про які дослідник каже, що твір цей «остається до сихъ поръ, вмѣстѣ съ Прологомъ, настольной книгой благочестиваго русскаго грамотника; трудъ единственный въ своемъ родѣ, какого, безъ сомнѣнія, не могъ бы совершить никто изъ московскихъ книжниковъ».††)

Я не буду перелічувати, які книжки наші попали в Москву, — бо цього й зробити не можна; всі книжки наші сунули на північ, — твори Галятовського, Радивиловського, Транквиліона, Петра Могилі, Гизеля, Беринди, Зизанія, Смотрицького, Барановича, й сила-силенна всяких інших.

Але мови нашої не всі розуміли, тому рано почали перекладати потрібні книжки наші на росій-

*) А. Архангельській: Изъ лекцій, ст. 129.

**Шляпкинъ: Св. Д. Ростовскій, ст. 124.

***) Там же, ст. 129.

†) И. И. Огіенко: «Руно Орошенное» св. Д. Ростовскаго, Київ, «Унив. Изв.» 1912 р.

††) А. С. Архангельській: Изъ лекцій, ст. 134.

ську мову; так, переклали в XVII віці твори Галятовського, Смотрицького, Дмитрія Ростовського, Петра Могили, Транквїліона, Гизеля і багато інших.*)

IV.

Широкий український культурний вплив.

І український вплив широкою річкою покотився на Москву, і де-далі він ширшав усе більше та більше. Українці принесли з собою всю велику культуру, й вплив їхній відбився на Москві на всьому житті. Він відбився на будівлі, на малюванні, на одежі, на співах, на музиці, на звичаях, на праві, на літературі й навіть на самій російській мові. Все життя складалося тоді так, що ставало неможливим прожити без українця. Всяких ремесників доставали з України; до Москви їздили наші ковалі, гончарі, шапошники, каретники, шевці, масловари, шевці рукавиць, селітровари, злотники, кахлярі й т. ін.; був окремий ряд в Москві, що прозивався польським (нас часто в Москві прозивали поляками.**). Сучасник так пише р. 1652 про наших купців у Москві: «При проходѣ польскихъ пословъ купцы съ товарами проходятъ подѣ началъ и оборонѣ пословъ безъ всякаго мыта. А товары тѣ суть, которые изъ Литвы съ Руси Польской и изъ иныхъ украинъ, купцы къ Москвѣ приносятъ: сукна, вещи шелковыя, атласы, камки. . . Временемъ и безлѣпицы кое-

*) Проф. И. А. Шляпкинъ: Св. Дм. Ростовскій, ст. 132—133.

***) Матеріали для історії Московскаго купечества, т. I, прил. 2. Москва, 1886 р.

якія привозять, откуды имъ отъ того и большіяя прибыль бываетъ, понеже бо и Московскіе люди временемъ худое скорѣе доброво купять; кому што попало по рукѣ, тотъ за то больши и денегъ даєть».*)

Ремесники-українці то самі їздили на Москву, то їх туди закликали; в науку до їх поступали росіяни, і вони готовили сукна, порох, мила, шапки, одіж, римарські речі й т. ін.**)

Німецьку одіж ще до Петра на Москву занесли українці. Так, літопис Самовидця розказує, що за царя Федора Олексієвича «одежу московскую отмѣнено, але по нашому носити дозволилъ».***) А в другому місці про те ж саме читаємо в Літопису, що цар Федір «одежу малороссійскую великороссіянамъ повелѣлъ-казалъ носить».†) А Двинський літописець пише, що р. 1679 з-за моря на кораблях приїхали «къ Архангельскому городу выходцы изъ Турскія земли полоненыя люди: Якимъ малороссіянинъ да Константинъ украинець, оба въ нѣмецкомъ платьѣ».††)

Наші співаки-українці занесли на Москву й свою співацьку одіж, і ця одіж осталася скрізь по Росії ще й до нашого часу, — в кафедральних церквах співаки ще й тепер одягаються в особливу одіж, яку перейнято від українців ще в XVII—XVIII віках. Одіж ця складалась із короткого кольорового жупана, а поверх його зодягали кунтуша з вильотами — пишну довгу одіж з відкидними прорізними ру-

*) И. Шляпкинъ: Св. Димитрій Ростовскій, ст. 56.

**) Там же, ст. 55—56.

***) Літопис Самовидця, Київ, 1878 р., ст. 152.

†) Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, К. 1888 р., ст. 32.

††) Титовъ: Літописъ Двинская, М. 1889 р., ст. 41.

кавами. Одіж українська дуже припала до вподоби на Москві, і там її завели перше для придворних співаків, а потім, з наказу царя Миколи I з 21 сент. 1832 р., і для всеї Росії.*)

Вплив український на московську церкву був такий великий, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова, і ця вимова лишилася тут аж до початку ХІХ-го віку, а де в чому вона осталась аж до нашого часу.**)

Кращі люди на Москві раз-у-раз переймали з українців. Учитель Петра I, князь Голицин, зачісувався по-козацькому.***) Патріярх Никон їздив в українській бричці. Року 1666 межигорський монах призначається царським садівником, і привозить з Києва сливи, виноград та дулі.†) Царські потіхи в ХVІІ віці улаштували українці.††) З нашого краю просять навіть р. 1671 «хлѣбника, который гараздъ хлѣбовъ и пироговъ печь». . . †††)

Наших же українців завжди кличуть навчати царських дітей.

Друкарська справа в Україні стояла дуже високо. Київські друкарські шрифти так припали до вподоби на Москві, що р. 1669 Інокентія Гизеля дуже просили надрукувати в Києві книжок для Москви.*†) Український вплив у друкарстві відбився навіть у

*) Див. про це К. Ш-и й: Украинское происхождение пѣвческихъ костюмовъ въ каедральныхъ храмахъ Россіи, «Укр. Жизнь», 1913 р., кн. 7—8, ст. 116—119.

**) Мемуари Тимковського: «Мое опредѣленіе на службу», «Москвитянинъ» 1852 р., ч. 20.

***) И. А. Шляпкинъ: Св. Д. Ростовскій, ст. 65.

†) Там же, ст. 64.

††) Там же, ст. 65.

†††) Русск. Историч. Библиотека, т. V, ст. 769, Спб. 1878 р.

*†) И. А. Шляпкинъ, ст. 123.

дрібних деталях; так, на Москві в друкованих книжках спершу нумерація була по листах, і тільки потім, під нашим впливом, стали нумерувати кожну сторінку; під нашим впливом стали розривати в друкованих книжках слово від слова, а до того їх друковано вкупі; навіть знак переноса слів (дефіс) позичили від нас. Заголовок книжки в Москві любили давати з кінця, і тільки під нашим впливом почали ставати ці заголовки з початку книжки.

Бажаючи мати в себе гарні друкарні, ще навіть Петро I посилав своїх людей у науку до друкарень у Київ та Чернігів. Так, у лютому 1701 р. «отправленъ былъ изъ московскаго Приказа книгопечатнаго дѣла въ Кіевъ и Черниговъ книгопечатнаго дѣла знаменщикъ Михайла Дмитрієвъ въ книжныя типографіи для наученія книжному печатному дѣлу, составляютъ чернилы и всякому книжному урядству». . . Особливо Київська друкарня вславилась тоді дуже гарним шрифтом, папером та чистою роботою.*)

Відбився наш вплив і на будівлі. Українці будували палати й розмальовували їх по-своєму.**) Р. 1673 годинникар-українець Петро Висоцький зробив в Коломенській палаті край царського місця диво-вище: мідних левів, що самі ворушилились і ревли***); Семен Полоцький на цих левів написав навіть вірші в своєму «Риѳмологіі». . . Перейшли до Москви й ті надгробки, могильні пам'ятники, що були скрізь по нашому краю.†)

*) Д. Бантышъ-Каменскій: Исторія Малой Россіи, вид. 4. К. 1903 р., ст. 486, 605.

**) Пор. Шляпкинъ, ст. 60.

***) Забѣлинъ: Домашній бытъ русскихъ царей, ст. 150.

†) Пор. Шляпкинъ, ст. 63.

Наші малярі часто ходили до Москви, часто їх і закликали туди*); тому не диво, що український вплив відбився і на московській іконографії: західній вплив через Польщу, або й прямо йшов до нас, а ми його несли на Москву. Це через нас скаржились старовіри, що «образы святые пишутъ неподобно: очи с лузгами, лица румянныя за плотію жирны и дебелы, ризы нѣмецкія»...**) Наші гравюри та так звані «народні картинки» в великому числі сунули на Москву.

«Какъ литература московская — каже академік Ф. Ів. Буслаев — во второй половинѣ XVII вѣка была подъ сильнѣйшимъ вліяніемъ южно-русской, изъ которой она вносила въ сѣверо-восточную Русь западныя идеи, такъ и живопись московская той эпохи, безъ сомнѣнія, многими успѣхами обязана мастерамъ южно-рускимъ, произведеніями которыхъ были украшены какъ рукописи, такъ и старопечатныя книги».***)

V.

Український вплив на московську літературу.

Земляки наші, опинившись на Москві, хутко занесли туди «ересь новую» — почали по церквах казати проповіді. В Україні це було звичайним ділом, але в Москві можна було якусь там проповідь хіба тільки прочитати із книжки. І з цього зразу земляки наші придбали собі ворогів. «Заводите вы,

*) Там же, ст. 55.

**) Там же, ст. 61.

***) Див. А. И. Успенскій: Царскіе иконописцы и живописцы XVII вѣка. М. 1913 р., ст. 23.

ханжи, — лаяли їх — «ересь новую, людей въ церкви учите, а мы людей прежь сего въ церкви не учили, учили ихъ въ тайнѣ... Бѣса вы имѣете въ себѣ и всѣ вы ханжи»...*)

А один з орловських священників, що перейняв собі від українців церковну казань, так скаржився: «Мало было у меня истинныхъ любителей, — почти всѣ дышали ненавистью... Всѣмъ я былъ въ камень претыканія; всѣ другъ друга подговаривали не слушать ученія моего, думая, что я ввожу новости. Были у насъ — говорили они — и прежде священники добрые и честные, а такъ не дѣлали, жили по просту, а мы были въ изобиліи... А этотъ откуда вводитъ странное?»**) Але минув час, і українська проповідь запанувала в Москві...

Першими казнодіями на Москві були наші Єпифаній Славинецький та Семен Полоцький. І навіть у XVIII віці кращими промовцями казань у Петрограді та Москві завжди були українці, і їх завжди закликали на посади до соборів у столичні міста.

Про це часто писали в Київ так, як ось писали р. 1738: тоді прислали царського наказу «о требованні студентовъ зъ епархіи Кіевскої, кои уже ученіємъ окончили богословію и житія воздержного, и буде оны, оженясь, въ Санкт-питербурхѣ въ Петропавловскомъ, Троецкомъ и Ісакиевскомъ соборѣхъ и въ иннихъ приходскихъ церквахъ для обученія катихизиса и сказиванія предикъ къ церкамъ выпшозначеннихъ соборовъ пожелаютъ»...***)

Українці багато зробили й коло *нової московської*

*) «Православ. Собесѣдникъ» 1872 р., II, ст. 485—486.

**) «Статирь» 1683 р. Проф. Архангельскій: Изъ лекцій, ст. 130.

***) Н. Петровъ: Акты, т. II, ст. 446.

літератури. На чолі цієї літератури стояв українець Ф. Прокопович, що разом з Кантемиром і розпочав цю літературу. Так званий класицизм у московській літературі був занесений з України; у нас цей класицизм бачимо ще з самого початку XVIII ст. в творах Прокоповича та Сковороди.*)

Переклади з західної літератури довгою низкою пливають до Москви в XVI та XVII віці; проте переклади ці сунули на Москву або просто з України, або робили їх українці.**)

Україна кохалась в *драматичній поезії*, й утворила силу драматичних творів. І Україна понесла твори свої на Москву: московський театр, московська драматична література — це діло рук наших, українських. Ще в XVII віці занесли українці свою драму до Москви; «Львовскаго повѣта шляхетской сынъ» Степан Чижинський, учитель латинської мови, ставив в Москві «Комедію о Давидѣ съ Голіаѳомъ и иныя комедіи, и училъ комедійному дѣлу 80 чело-вѣкъ всякаго чина людей»***)

І ми бачимо, що в XVII та XVIII віках драму ведуть у Москві самі тільки українці. Драматичні твори С. Полоцького, Д. Ростовського, Ф. Прокоповича, Л. Горки, І. Хмарного, С. Ляскоронського й сили інших українських драматургів цілком заповнили московський театр. В Московській Академії ставили п'єси самі українці. «О школьныхъ пьесахъ Московской Академіи — пише проф. Н. Петров — можно сдѣлать такое заключеніе: онѣ пересажены были въ Москву изъ Кіевской Академіи и культиви-

*) Н. Петровъ: Очерки, ст. 47, 27.

***) А. Архангельскій: Изъ лекцій, ст. 65.

***) П. О. Морозовъ: Исторія русскаго театра, Спб. 1889 р. ст. 190—191.

ровались виписаними изъ Кіева учителями, которые весьма часто брали сюжеты, образы представлення и мотивы для своихъ драматическихъ произведеній изъ Кіевскихъ школьныхъ пьесъ».*) А коли Петро I розпочав свої реформи, то кийвські драматурги широ допомогли йому тим, що славили ці реформи в своїх творах, і думки Петра розказували на сцені.**)

В XVIII віці українці рознесли свої драми по всій Росії й заклали театри в найдальших закутинах її. Так, українці ставили свої п'єси й утворили шкільні театри в Харкові, Казані, Тобольську, Новгороді, Смоленську, й навіть занесли його до австрійських сербів.***) В Росії українці перші заклали драматичні вистави й давали їх протягом сливе всього XVIII століття. Навіть не забули українці й далекого Сибіру, де наш митрополит Тобольський — Філофей Лещинський (1702—1727) «славныя и богатыя комедіи дѣлалъ». Сибірський літописець так розказує про це: «Філофеей былъ охотникъ до театральныхъ представлений, и когда должно на комедию зрителямъ собиратца, тогда онъ, владыка, въ соборные колокола на сборъ благовѣсть производилъ».†)

А ось оповідання, як українці «дѣлали комедію» у Шклові. Священик Ілля Турчиновський, що вчився в Києві в Академії, розказує, що коло р. 1715 «прилучившиися изъ Кіева два студента желали у Орши или въ Могилеви ходить до школъ, но не приняти

*) Н. Петровъ: Очерки, ст. 200.

***) Там же, ст. 152.

***) Там же, ст. 216.

†) П. Морозовъ: Исторія русскаго театра, ст. III; Н. Петровъ: Очерки, 253.

за тимъ, что благочестивіе. Съ ними я потрудился, и на свѣтлое Воскресеніе виправили діалогъ съ интермедією. На якій многолюдствіе благочестивыхъ собралось, и римлянъ, и самихъ езовитовъ и донѣканъ, и жидовъ. И всѣ тому удивлялись, яко тамъ, въ тихъ краяхъ, той вещи не видали. Не малую себе римляне болѣзнь и безчестіе принявши, умыслили, яко би вигнать насъ изъ города Шклова». *)

Наш *вертеп*, що ним так вславилась стара Україна, земляки наші позаносили теж по всіх закутках Росії, і його ми бачимо в Смоленську, Новгороді, й навіть у Сибіру — Тобольську та Іркутську, куди його позаносили вчителі-українці.**)

Так українці закладали театр по всій Росії.

Своє замилювання до писання *віршів* українці занесли й до Москви, і вже з половини XVII-го століття в московській літературі досить помітно починає розвиватись силлабічна поезія. «Это было — читаемо в одного з дослідників московської літератури — одно изъ ближайшихъ вліяній юго-западной образованности на далекую московскую Русь».***) Пізніше українці занесли до Москви й свою піїтику, якої багато навчали по всіх українських школах; з піїтики цієї потім і повстала та теорія словесности, якої навчають по школах всієї Росії ще й тепер.

Відкриття *тонічного розміру* — величний момент в історії віршу. У нас довго панувала думка, ніби тонічний розмір придумав Тредяківський; от же акад. В. Перетц довів†), що тонізація віршу вперше

*) «Кіевская Старина» 1885 р., кн. 2, ст. 326—328.

***) Н. Петровъ: Очерки, ст. 514, 519, 522.

***) А. С. Архангельській: Изъ лекцій, ст. 474.

†) Матеріали и изслѣдованія, т. I.

повстала в Україні; а що до самої Москви, то й там ця тонізація була в пастора Глюка ще перед Тредяківським.

Усім відомо, що Ломоносов поділив російську мову на три «штилі» — «високий, посредственный і низький»; ця наука Ломоносова, що була надрукована р. 1757, мала великий вплив аж до часу Пушкіна. І цей поділ мови на «штилі» українського походження. Ще задовго до Ломоносова про те ж саме вчили в нас в Україні в піїтиках*), і Ломоносов, коли вчився в Києві, міг уже тут довідатися про це.

VI.

Граматичні українські впливи.

Українці завели систему *правопису* на Москві, і вони ж провели її до життя. Ще з початку XVII століття, коли р. 1619 вийшла наша славетна граматика М. Смотрицького, скрізь по всьому слов'янському світі запанував той правопис, що подав його Смотрицький. Запанував він і на Москві, і з деякими змінами кріпко держиться там аж до нашого часу. Добрий дослідник старої нашої літератури, проф. Архангельський, пише: «Вліяніє Грамматики Смотрицького дїйствительно весьма ощутительно сказывается съ половины XVII в. на орфографіи не только всей печатной, но и рукописной литературы московской. Смотрицкому между прочимъ въ значительной степени принадлежала наша граматиче-

*) А. П. Кадлубовскій: Объ источникахъ Ломоносовскаго ученія о трехъ стиляхъ, в Збірнику в честь Дринова, Харьків, 1908 р., ст. 83—89.

ская терминологія, удержавшася отчасти, даже не смотря на попытки Ломоносова измѣнить ее*.)

В граматичі Смотрицького знаходимо ось такі термини, що остались в московській граматичі ще й досі: орфографія, етимологія, синтаксисъ, гласная, согласная, удареніе, слогъ, односложный, многосложный, запятая, двоеточіе, точка, имя, мѣстоименіе, глаголь, причастіе, нарѣчіе, предлогъ, союзъ, междометіе, скланяемая часть, нескланяемая, имя собственное, нарицательное, существительное, собирательное, прилагательное, числительное, вопросительное, притяжательное, усѣченное, степени уравненія: положительный, превосходительный, роды: мужескій, женскій, средній, общій, виды: первообразный, производный, число: единственное, двойственное, множественное, падежи: именительный, родительный, дателный, винительный, звателный, творительный, склоненіе, спряженіе, глаголь: личный, безличный, залогъ: дѣйствительный, страдателный, средній, отложительный, общій, лицо: первое, второе, третіе, наклоненіе: изъявительное, повелительное, сослагательное, неопредѣленное, время: настоящее, прошедшее, будущее, спряженіе: первое, второе, дѣепричастіе, приложеніе, і багато інших.

Правопис Смотрицького був більше пристосований до старої церковно-слов'янської мови, а на Москві його ввели навіть до живої великоросійської мови; от чому правопис на Москві так далеко відстав від живої вимови. Всі оці *онь*, *однь*, *ея*, як і сила граматичних деталів — скажемо, писати *міръ* та *миръ* — все це занесли на Москву українці.**)

*) Изъ лекцій, ст. 139—140.

**) Уже в «Требнику» П. Могилы р. 1646, л. 62, знаходимо: О мирѣ всего міра.

Коли з р. 1721 по Росії повелися нові школи, то вчителями туди пішли майже самі українці, головню духовенство, і от ці вчителі-українці й рознесли по всіх закутках Росії правопис Смотрицького.

Спинюсь тут на такому факті. У нас в Україні буква *ѣ* завжди читалась як *і**), і навпаки, часто замість *і* писали *ѣ*: камѣнь, жѣнка, тѣлко й т. ін. І от наші вчителі-українці по всій Росії й почали навчати, — що *ѣ* пишеться там, де по-українському маємо *і*. Звичайно, правило це, що було живе й розумне в нас в Україні, було чудне, скажемо, десь у Новгороді чи Смоленську, або в Тобольську. І як це не дивно, правило це було рознесене по цілій Росії, й воно міцно держиться там аж до нашого часу. . .

Пізніше, в ХІХ віці, коли вже забули про вчителів-українців, багато раз здіймалася лайка проти цього дивовища — цього чудного в московській мові правила. Так, р. 1828 про це писав К. Хабаров: «Говорять, пишете *ѣ* во всѣхъ тѣхъ словахъ, въ которыхъ Малороссіяне произносятъ *и*. Покорно благодаримъ! Слѣдовательно, чтобъ писать по-русски, надобно ѣхать въ Малороссію или имѣть у себя ручного Малороссіянина для справокъ». . .**)

Писав про це й славний критик Білінський: «Говорять, будто есть правило, что слова, которыя въ нынѣшнемъ малороссійскомъ нарѣчїи выговариваются черезъ *і*, должно намъ писать черезъ *ѣ*. . . Странное правило. . . Да какое же намъ дѣло до того, какъ выговариваютъ или какъ не выговариваютъ Мало-

*) Напа вимова Мінск зам. старого Мѣнскъ зробилась загальною й осталась ще й досі. Див. «Р. Ф. В.» за 1916 р., кн. 4, ст. 266.

***) «Рукопись покойнаго К. А. Хабарова», Москва, 1828 р., ст. 41.

россіяне одинаковья съ нами слова? И если ужъ такъ, то почему же въ правописаніи мы должны сообразоваться только съ выговоромъ однихъ Малороссіянь, а не Сербовъ, не Болгаръ, не Поляковъ, не Чеховъ и прочихъ соплеменныхъ намъ народовъ? Почему же намъ необходимо сообразоваться въ нашѣмъ правописаніи съ выговоромъ только Малороссіянь?»*)

Звичайно, Білінський не знав уже, що й увесь правопис завели їм ці «Малороссіяне»...

Такий був вплив України на Москву в XVII віці. «Кієвляне — каже проф. А. Архангельський — при всемъ предубѣжденіи противъ нихъ Москвы, уже со второй половины XVIII в. въ Московской Руси — хозяева положенія, лучшіе, наиболѣе выдающіеся здѣсь дѣятели».**) На церковнім, літературнім та науковім ґрунті українці завжди були першими на Москві. Українці щиро віддавали Москві всі свої сили, всі свої знання, і протягом XVII-го віку вони підготовили родючий ґрунт для реформ Петра I, і вони ж таки були його найближчими помічниками, коли прийшлося ці реформи проводити до життя.

VII.

Українці на Москві в XVIII ст.

В XVIII віці український вплив на Москву не тільки не зменшав, але зробився ще більшим. Цар

*) Сочиненія, М. 1860 р., т. IX, ст. 491—495, рецензія на книгу Кадинскаго: Упрощеніе русскаго правописанія, Спб. 1842.

**) Изъ лекцій, ст. 118.

Петро, що добре бачив українську культуру, рішуче став на її бік, завжди шанував і боронив тих українців, що допомагали йому. І ми знову бачимо, що за весь XVIII вік в московським культурнім житті перед ведуть, як і давніше, самі українці. Вплив цей у XVIII віці відбивався на всім державнім житті.

Українці заклали в Москві *Славяно-греко-латинську Академію* на зразок своєї в Києві, і вчителів у цю московську Академію набирали за весь XVIII вік сливе з самих тільки українців.

Про це часто тоді Синод наказував так: «Въ славно-латинскихъ Московскихъ школахъ мало учителей, а ко ученію философіи весьма никого нѣтъ; а слышно де, что въ Кіевѣ обрѣтаются ко ученію философіи, риторики и пійтики способныи мужи. . . И по его великаго государя указу велѣно способныхъ ко ученію персонъ изъ Кіевопечерскаго монастыря, или гдѣ индѣ кто обрѣтается, отправить къ Москвѣ обычайно на подводахъ безъ замедленія».*)

Уряд академічний, професори та казнодії завжди були з українців.***) Московська Академія краще платила своїм професорам і пильнувала переманити до себе професорів з Києва; проте до Москви йшли без охоти, часто вертались, а де-хто й помирав з незвички до клімату.***) Бували випадки, — коли не хватало справжніх професорів, то на професорські посади до Московської Академії брали навіть студентів із Києва.†)

На всіх вищих духовних посадах — митрополи-

*) Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 39; 1721 р.

**) Довгий список їх див. у Н. Петрова: Акты, т. I, ч. 2, ст. 314—326; див. теж і в томах II—V.

***) Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. II, ст. XVI.

†) Там же, ст. XVI та 325, з р. 1744.

тами, архієпископами, єпископами та ігуменами сиділи по всій Росії самі українці.*) Українці-монахи ще з початку XVII віку в великому числі переходили до московських монастирів**), певне, втікаючи від утисків Польщі. А з 1654 року ці переходи монахів зробилися дуже помітними, і московські монастирі наповнювались українцями. Так, ще р. 1688 в Савво-Сторожевському монастирі було 165 монахів, і серед їх 26 українців, — і всі ці українці були за старшу братію в цім монастирі, з українців був і сам архимандрита, — Сильвестр Черницький.***)

В XVIII віці геть усі чисто вищі посади не тільки в себе в Україні, але й по всій Росії прибрали до рук своїх самі українці, і вони тягли за собою теж українців. Дійшло до того, що московське духовенство почало хвилюватись, і найсв. Синод мусів заступитись за права великоросів. І 17 квітня 1754 р. за цариці Лисавети видано було Височайшого наказу про те, що на архієреїв та на архимандритів можна висвячувати й москалів: «Всепресвѣтлѣйшая Державнѣйшая Великая Государыня Императрица Елисаветъ Петровна, Самодержица Всероссийская, сего апрѣля 17 дня повелѣтъ соизволила: чтобъ къ произведенію на праздныя ваканціи во архіереи Ея Имп. Величеству отъ Св. Синода представляемы были изъ архимандритовъ и великороссіянѣ, да и въ архимандриты производимы бѣ были жѣ и изъ великороссіянѣ». . . †)

*) Довгі списки їх дивись в кінці кожного тому Актів Н. Петрова.

**) И. А. Шляпкинъ: Св. Д. Ростовскій, ст. 99.

***) Проф. С. Бѣлокуровъ: Матеріали для русской исторіи, М. 1888 р., ст. 162.

†) Див. «Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи», т. XIV, № 10216, ст. 58—59.

Тоді були звичайними такі листи, як, скажемо, цей: київського митрополита р. 1787-го просять: «Пинскій игумень Ревуцкій преставился... А какъ нѣтъ у меня людей, изъ коихъ бы могль кто тоє мѣсто заступитъ, гдѣ особливо требуется начальникъ просвѣщенный и честной: то прошу покорнѣйше Ваше Преосвященство ученаго и качествъ похвалныхъ человѣка, для произведенія туда во игумена, вельтъ, буди можно, немедленно ко мнѣ отправить»*)

А 16 травня 1794 р. було видано височайшого наказу: «что какъ въ новоучрежденныхъ Минской, Изьяславской и Бряцлавской губерніяхъ жители изъ унитовъ во многомъ количествѣ объявляютъ желаніе свое присоединиться къ православной нашей церкви», то на це потрібні були «способныя къ тому духовныя особы», — звичайно, осіб цих набирають найбільше з українців. На це ж діло, щоб допомогати архієпископу Мінському, треба було ще й одного архимандрита, — і на цю посаду Синод назначає Новгородського монастиря архимандрита Варлаама, «который природою изъ малороссіанъ, обученъ риторикѣ, философіи и богословіи, и разнымъ языкамъ». І Синод до того ще й наказав архієп. Мінському: «помянутаго архимандрита Варлаама опредѣлить епархіи своєї въ самый выгоднѣйшій монастырь настоятелемъ...**)

*) «Труды Киев. Дух. Акад.» 1877 р., кн. 5, ст. 344 і кн. 6 ст. 568.

***) Н. Петровъ: Акты, т. V, ст. 198—200.

VIII.

Український вплив на російські школи.

Здавна українці вславились, як гарні *педагоги*.

Шкіл у нас в Україні скрізь було багато, майже кожне село мало свою братську школу; тому роботи вчителям завжди було доволі, і не диво, що в нас бували дуже гарні педагоги. Україна виробила, під впливом західнім, свою оригінальну педагогічну систему.

За Петра I по «Духовному Регламенту» 1721 року та згодом і за пізніших царів по Росії були засновані духовні школи в кожному архиєрейському домі, були засновані й семінарії. І от учителями пішли туди самі українці, бо їх вважали за найкращих педагогів, та й самі архиєреї були українці.*)

В Росію кликали наших учителів, крім віку XVII, й увесь XVIII вік, кликали навіть у XIX віці. На зразок приведу такий заклик: «Какъ мнѣ извѣстно, — пише архиєпископ Могилівський р. 1786-го митрополитові Київському, — что нынѣ въ епархіи Вашей является немалое число монашествующихъ заштатомъ, а въ моей епархіи недостатокъ въ нихъ имѣется, то прошу Ваше Высокопреосвященство всепокорнѣйше отъ обилія Вашего іеромонаховъ и іеродіаконовъ, а хотя и монаховъ, грамоту знающихъ, особливо же не найдутся ли и въ семинарію учить поезію, риторіку, и философію, такожъ языки еврейскій, греческій і нѣмецкій, способные, охотниковъ отпустить ко мнѣ десятокъ или полтора, коихъ за

*) Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. II, ст. XVI.

привозку въ Могилевъ будетъ отъ меня уплачено принадлежащее». . .*)

І українці пішли на Москву в великому числі**), і перенесли туди свою педагогічну систему. В московських школах українці поклали свою велику ознаку, і вона була помітною ще й у ХІХ віці, а дещо там навіть до нашого часу.

Коло кожного архиерейського дому був особливий экзаменатор ставлеників, persona grata при школі. Экзаменатор цей мав великий вплив на школу і на цій посаді в Росії більше були українці.***)

Ці посади були засновані з височайшого наказу 8 січня 1739 р. по всіх єпархіях Росії; в наказі про це читаємо: «понеже того долго ждаты, доколѣ семинаріи по всѣмъ єпархіямъ заведены и въ доброе состояніе приведены будутъ, а между тѣмъ впредь, чтобъ церкви не опустошаты, а и недостойныхъ поповъ чтобъ попережнему не наставитъ: и того ради имѣетъ Синодъ во всѣ єпархіи къ архиереямъ изъ учительныхъ священниковъ или и изъ іеромонаховъ по одному или по два учителями опредѣлитъ; должность же ихъ въ томъ состоитъ, чтобъ они ставленниковъ и прочихъ поповскихъ и дьяконовыхъ дѣтей съ крайнимъ прилежаніемъ обучали и надлежащими наставленіями исправляли, приводя къ совершенному познанію должности священнической». . .†)

*) «Труды Кіев. Дух. Академіи», 1877 р., кн. 6, ст. 569.

**) Див. у Н. Петрова: Акты, на кінці томів списки українців-учителів; напр. т. IV, ст. 330—335, учителі в 24 школах.

***) «Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ» 1907 р., кн. 3, с. 297, 299.

†) Полное Собрание Законовъ Росс. Имп., т. X, № 7734, ст. 705—706. — Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 294—297.

Коли архієрей переїздив у другу єпархію, він віз за собою й своїх земляків-учителів.*)

І українці заповнили всі школи по Росії в найрізніших кутках її**), заповнили навіть московський кадєтський корпус.***)

Р. 1786 були засновані по всій Росії народні школи, і вчителями до їх взяли силу студентів із Києва†); тоді навіть на якийсь час Київська Академія стала неначе б головною учительською семінарією, й постачала вчителів на всю Росію.††)

Жовтня 30 р. 1786-го височайше наказувалось Синодові: «Какъ для снабдѣнія остальныхъ шестнадцати губерній потребнымъ числомъ учителей къ открытію въ нихъ народныхъ училищъ и сверхъ того для послыки въ Англію ради обученія разнымъ полезнымъ знаніямъ потребно сто человекъ, то и желаемъ, чтобъ снеслися съ преосвященнымъ митрополитомъ Киевскимъ и съ прочими архієреями о присылкѣ въ Комиссію народныхъ училищъ изъ Киевской Духовной Академіи 30, изъ Черниговской и Переяславской семинарій по 15, да изъ прочихъ ближнихъ єпархій 40 человекъ».†††)

Голова «Комиссії обь учрежденіи народныхъ училищъ» гр. Петро Завадовський завжди просив учителів з Києва. Так, 4 жовтня 1789 р. він пише Київському митрополитові: «Нѣтъ ли еще охотниковъ, которые бы учительскому званію опредѣлить себя

*) Н. Петровъ: Акты, т. IV, ст. VI.

**) Там же, ст. 149; т. I, ст. 138 sq.

***) Там же, т. II, ст. 91, 104.

†) Там же, т. V, ст. 167 sq., з pp. 1786—1794.

††) Там же, ст. XXV; т. V, ст. 1.

†††) Рукоп. Церк.-археол. Музея, Муз. 725, №49, л. 1—2; Див. «Полное Собраніе Законовъ Росс. Имп.», т. XXII, № 16500.

пожелали. Если таковыхъ человекъ 15 отыщется, то Ваше Преосвященство много меня и училища здѣшнія одолжите, когда ихъ ко мнѣ сюда отпустите».*)

Митрополит Самуїл Миславскій з охотою вислав 15 учителів. Завадовскій 4 лист. подякував митрополитові й знову просить: «Буде бы я не боялся обременить вашу усердную преклонность, то еще бы просилъ къ числу 15 человекъ прибавить 10».**)

Вволив митрополит і це прохання: «обязательство тѣмъ усерднѣе и ревностнѣе исполняю, — писав він — чѣмъ болѣе нахожу опытовъ, удостовѣряющихъ меня о пользѣ такового предпріятія».***) Р. 1790 28-го лютого, Завадовскій писав: «сего февраля 14-го дня явились у меня отправленные Вашимъ Преосвященствомъ 25 человекъ; уже начали учение свое, и я по всему самыхъ лучшихъ успѣховъ ожидать отъ нихъ смѣю».†)

І таке листування тяглося невпинно, і українці їздили на вчительські посади по всій Росії.

Наведу ще одного листа голови «Комиссії объ учрежденіи народныхъ училищъ» гр. Петра Завадовського; ось що він пише Київському митрополитові 4 жовт. 1789 року про вчителів-українців: «Между всѣми присланными къ должностямъ учительскимъ въ Комиссію объ учрежденіи училищъ въ разныя времена и изъ разныхъ духовныхъ семинарій людьми наилучшими, способнѣйшими, а паче благодѣятелнѣйшими оказывались всегда обучавшіеся въ Кіевской Духовной Академіи. По чему предпочтительно прочимъ и разпредѣлены къ мѣстамъ. От-

*) Н. Петровъ: Акты, т. V, ст. 175.

**) Там же, ст. 179.

***) Там же, ст. 179—180.

†) Там же, ст. 182.

правляя настоящія свої должности съ прилѣжаніємъ, искусствомъ и благоповеденіємъ, споспѣшествуютъ они не мало народному къ симъ училищамъ довѣрію, а потому и размноженію самихъ училищъ».*)

Так українці працювали по школах усієї Росії.

Та й не тільки в самій Росії українці заклали школу, — вони їздили вчителями майже по всіх слов'янських землях: вони закладали школи в Сербії та Болгарії. Так, р. 1733 ціла партія студентів з Києва їздила в Сербію, закладала там школи й навчала в їх. Через рік митрополит Сербський писав про цих учителів-українців, що вони «въ на-ученіи искусни, нравію доброжительни, и въ наставленіи учениковъ прилежни, тщаливи и охотни».**)

Я мушу тут згадати славного українця Юрка Гуця (Венелін, 1802—1839), родом із Карпат. Він зацікавився болгарами, і все життя своє віддав цьому народові. Це Гуць написав першу історію болгарам («О древнихъ и новыхъ болгарахъ» р. 1829), це він воскресив болгарський народ, це він відродив національність їхню, що потроху гинула й забувала сама себе. . . Гуць став болгарським патріотом, і вдячна Болгарія збудувала монумента цьому славному українцеві.

В Україні по братських школах був такий звичай, щоб учителі видавали школярам «записки», і з бігом часу з цих записок і повстали перші підручні шкільні книжки. В Україні шкільні книжки були по всіх науках, і ці підручники вчителі-українці понесли з собою й на Москву, де по їх і навчалися через увесь XVIII вік, а то й далі.

*) Там же, ст. 175. Ркп. Церк.-арх. Муз. 725, № 66, л. 1.

***) Там же, т. I, ч. I, ст. 235.

Я вже раніше казав, що по Москві ходили наші граматики, букварі, підручник по історії і т. ін. Перший московський буквар 1634 р. хоч і мав в заголовку: «труды и тщаніємъ многогрѣшнаго Василія Федорова сына Бурцова и прочихъ сработниковъ», проте це був простісінський передрук коротенького нашого букваря, що вийшов р. 1621.*) Московські граматики 1648 та 1721 р. — дослівний передрук нашої граматики Смотрицького 1619 р.

Вчителями закону Божого по всіх кращих школах у Росії були більше українці, та й підручними книжками закону Божого за весь XVIII вік були тільки ті, що їх склали самі українці, — це катехизис Феофана Прокоповича та Петра Могили.**)

ІХ.

Чужі мови. Катехизис. Справщики.

Здавна українці вславились, як гарні *знавці чужих мов*, і ми їх рано стрічаємо на Москві на службі товмачами та в Посольськiм Приказі, де вони перекладали з чужих мов на московську, або з московської на інші мови, — німецьку, латинську, польську.***) В XVII віці це було звичайною, такою ж звичайною річчю лишилось воно і в XVIII віці.

На службі в Колегії Закордонних Справ було біль-

*) А. Архангельскій: Изъ лекцій, ст. 141.

***) А. Ежовъ: По какимъ книгамъ обучались у насъ Закону Божию въ XVIII столѣтіи и чему обучались, «Странникъ» за 1896 р., т. I, с. 607. — Див. ще «Извѣстія отд. р. яз. и сл. Ак. Н.» 1907 р., кн. 6, ст. 297, 298; Н. Петровъ: Очерки, ст. 22.

****) И. Шляпкинъ: Св. Д. Ростовскій, ст. 95.

ше українців; та й взагалі, «искусного и вѣрного латынскихъ и польскихъ писемъ перевотчика» послам за кордон беруть завжди з українців.*) І навіть р. 1795 для приказної служби в Росії виписують студентів із Києва.**)

Українці рано пішли до *місіонерської служби*, рано понесли віру Христову до поганців. Багато праці поклали ще в XVIII віці наші місіонери в Сибіру, серед калмиків, камчадалів і т. ін.; тут себе вславили наші Федор Лещинський, Інокентій Кульчицький, Арсеній Мацієвич та інші.***) А коли треба було порішити питання, як найкраще вивчити калмикам віри Христової, то це питання передають р. 1742-го нашим кийвським ученим.†)

На службу до *закордонних місій* при дворах та по сольствах завжди кликали українців, і вони служили в Голандії, Лондоні, Костянтинополі, Угорщині, Варшаві, Пекині, Відні, Авгсбурзі, Берліні, Дрездені, Ляйпцігу, Парижі, Стокгольмі й по інших місцях. В актах Кийвської Академії дуже часто подибуємо, як кличуть студентів на ці служби, — то їх кличуть «для опредѣленія и посылки въ Китайское государство въ столичный градъ Пекинъ»††), то кличуть до Костянтинополя тих, що можуть навчатись турецької мови†††), то їх назначали капеланами при російській місії в Токаї, в Угорщині*†) й т. ін.*††)

*) Н. Петровъ: Акты, т. I ч. I, ст. 229, р. 1737.

**) Там же, т. V, ст. 488—505.

***) Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. II, ст. 313.

†) Архив Кийвської Дух. Консисторії, Указная Книга за 1742 р., № 77. Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 297.

††) Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 269.

†††) Там же, т. IV, ст. 234, р. 1777.

*†) Там же, ст. 185, р. 1775.

*††) Див. ще т. I, ч. II, ст. 312; т. V, ст. 88, 542—556.

Коли була заснована в Петрограді медико-хірургічна Академія, то для неї завжди нехватало учнів і їх завжди набирали серед українців, — з студентів Київської Академії*). Часто забирали наших студентів і до державних шпиталів та аптек, аби навчати їх медико-хірургії та фармації.

«Понеже желательно — наказував р. 1754 найсв. Синод Київському митрополитові — чтобъ изъ самыхъ природныхъ російскихъ достойныхъ людей въ медико-герургіи и фармації воспитать въ тѣхъ искусствахъ, произвести въ лѣкари и аптекари, для употребленія въ высоко-славной Ея Имп. Вел. службѣ, а понеже не безъизвѣстно, что въ учрежденныхъ семинаріяхъ въ Кіевѣ, въ Харьковѣ, въ Черниговѣ и въ Переяславѣ изъ малороссійскихъ людей имѣются самоохотно къ наукамъ прилежающія, приказали: дабы самоохотно желающія изъ семинарей студенты къ вышеозначенному обученію надлежащимъ порядкомъ отпущаны были безъ задержанія»... .

Щоб заохотити студентів, у наказі вилічувались усі ті розкоші, що їх вони заживуть, коли підуть у ці школи: вони «въ наилутчее себя состояние привестъ могутъ, и въ офицерскіе ранги... содержатся на казенномъ коштѣ, жалованья производится по два рубли на мѣсяць, и сверхъ того свободная квартира, дрова и свѣчи и доволная пища дается имъ, и для услуженія опредѣляется слуга»...**)

Такі накази посиляли в Київ дуже часто весь XVIII вік.

Катехизис віри на Москві впорядкували українці; про катехизис українця Лавріна Зизанія, що той

*) Н. Петровъ: Акты, т. IV, ст. 236 sq.

***) Там же, т. II, ст. 107—110, р. 1754.

приніс його на Москву, митрополит Макарій каже: «Катихизисъ, и притомъ въ такомъ обширномъ видѣ, въ первый разъ появлялся въ русской церкви и былъ напечатанъ; но кажется, въ Москвѣ не понимали тогда достаточно високаго руководственного значенія этой книги».*)

Найкращі твори проти розколу написали теж українці, — згадаймо хоча б «Жезль Правленія» 1665 р. Семена Полоцького або «Розыскъ о брынской вѣрѣ» 1709 р. Димитрія Ростовського.**)

В московських церковних книжках була сила помилок, — і ці книжки перевіряли більше українці: це діло вони часто робили ще в XVII віці, до чого закликали їх і патріярхи, і царі; книжки правили й по українських зразках.***)

А коли цариця Лисавета розпочала нову Біблію, бажаючи видати її без помилок, то справа ця довго не лагодилась, аж поки р. 1747-го не закликали українців, київських професорів Варлаама Лащевського та Гедеона Сломинського. Про це найсв. Синод 22 січня 1747 р. наказував Київському митрополитові: «По Єя Императорскаго Величества указу велѣно: для нѣкоего нужнѣйшаго церковнаго дѣла, кое производится по имяннымъ Ея Имп. Вел. указомъ, Киевской Академіи изъ учителей — Богословіи іеромонаха Варлаама Лащевскаго, філософіи же іеромонаха Гедеона Сломѣнскаго, давъ имъ на подъемъ и на подводы и путевое содержаніе, что по указомъ надлежить, выслать въ Санкт-Петербургъ немедленно, безъ всякихъ отмѣнъ и отрицаній»... .

*) Макарій: Исторія русской церкви, XI, ст. 47—59.

**) А. Архангельскій: Изъ лекцій, ст. 45.

***) И. Шляпкинъ: Св. Д. Ростовскій, ст. 125.

І вони поїхали на північ, упорядкували там Біблію і надрукували її р. 1751.*) І вже з цієї Біблії, виправленої українцями, друкують книжки св. Письма без зміни ось і тепер. Тому то і в теперішній слов'янській Біблії можна здибати старі українські форми або старий український наголос (акцент).. .

Х.

Українська вимова. Спів.

Коли на Москві починалася нова літературна мова, то над цією московською літературною мовою багато попрацювали наші ж українці — вони дали кращі зразки її, вони залишили на Москві свою вимову, вони принесли в російську мову силу чужоземних слів, які там лишилися й до нашого часу...**)

Вплив українців на початкову літературну мову московську був постільки помітним, що відбився навіть на перших московських письменниках***), скажемо, у Сумарокова під цим впливом можна знайти і стару українську лексику, і навіть стару українську складню.

В вимові московській українці лишили помітний слід; скажемо, перед твердою приголосною звук *e* під наголосом в московській мові завжди переходить в *ě*: твёрдый, лёгкій. Українська мова не знає цього за-

*) Н. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 366, 368—370.

**) И. И. Огіенко: Объ иностранныхъ словахъ, вошедшихъ въ русскій языкъ при Петрѣ Великомъ; «Русск. Фил. Вѣстн.» за 1911 р. кн. 3—4.

***) Див. П. Жигецькій: Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII вѣкѣ, «Извѣстія отд. р. яз. и слов. Акад. Наукъ» 1903 р. кн. 2.

кону, як не знає його і давня слов'янська мова; і от ми бачимо, що на Москві під українським впливом, піддержаним церковно-слов'янською мовою, викидають з ужитку літературної мови звук *ě*, — і це ми помічаємо навіть у творах Пушкіна, де знаходимо в римах: побѣжден — Лафонтен, принужденно — премѣнно, просвѣщенный — священний.*)

Свою вимову звука *z* українці поширили в Москві, і це гекання довго чути було в літературній вимові і за XVIII вік, і на початку XIX віку.**)

Так, навіть А. Сумароков у своїй статті: «Наставленіє ученикамъ» писав, що *z* вимовляється як латинське *g* тільки «въ простонародныхъ словахъ»***)

Він же скаржився, що українці ніби псують на Москві російську вимову. Він писав: «*лѣта* вмѣсто *лѣта* г. Ломоносовъ утвердилъ; а не ввелъ самъ собою, ибо Малороссіяня то ввели: а по тому, что всѣ школы ими были наполнены; такъ сіє провинціальное произношеніє и вкоренилося, яко *всегда, теби, мѣя* и протчія Малороссійскія испорченныя выговору; а особливо пѣвчія многое преобразили. . . Малороссіянци вмѣсто *Тебѣ Господи* — *Теби Господы* и вмѣсто *Господи помилуй* поють иногда *Господы помилуй* и такъ далєе. . . Но естли намъ писать по выговору Малороссійскому, такъ должны мы вмѣсто *лѣта* говорить *лѣта*, а вмѣсто *только* — *тѣлько* и протч., или вмѣсто *однако* — *однакъ* и протч., изъ чево многое уже и воспріято». . . †)

*) Е. Θ. Будде: Очеркъ исторіи современнаго литературнаго русскаго языка, Спб. 1908 р., ст. 15.

**) Там же, ст. 37; див. ще ст. 9, 25. Див. ще А. Шахматовъ: Очеркъ современнаго русскаго литературнаго языка, Спб. 1913 р., ст. 59—63.

***) Сочиненія, часть X, ст. 52, М. 1782 р.

†) О правописаніи, Сочиненія, ч. X. М. 1782 р., ст. 26—27.

Вимову родового *ея* (замість *её*) занесли в Москву українці*), і ця вимова лишилася скрізь по школах Росії навіть і тепер. Взагалі, українці занесли в Росію свій звичай читання, — читати тільки так, як написано.

Про український вплив на російську мову ще з давніх віків акад. А. Шахматов пише: «Церковно-славянській языкъ былъ перенесенъ (з Болгаріі) в Россіи прежде всего на малорусскую почву, въ Кіевъ. Правда, Новгородъ крестился одновременно съ Кіевомъ, но онъ въ умственномъ, литературномъ отношеніи находился въ прямой зависимости отъ Кіева и долгое время не имѣлъ въ этомъ отношеніи самостоятельнаго значенія». В Кієві за старі віки утворилась своя школа; «усваивая себѣ церковно-славянское произношеніе, новгородское духовенство подражало при этомъ Кіевскому».***) В другому місці той же акад. А. Шахматов пише: «Родина нашего великорусскаго литературнаго языка — Болгарія. Но образовался онъ въ Кіевѣ, гдѣ испыталъ впервые благотворное вліяніе народной среды. Окончательно развился онъ въ Москвѣ»...***)

Скрізь по церквах пішла наша вимова, — наш наголос, наше *з*, навіть часом наше *і* замість *ъ*; по церквах це було й за старі віки, а в XVIII віці зробилося річчю звичайною; а в придворних церквах наша вимова була заведена один час навіть офіційно...†)

*) Е. Будде — там же, ст. 28.

***) Очеркъ современнаго русскаго литературнаго языка, Спб. 1913, ст. 59—60.

***) Українській народъ, т. II, ст. 704.

†) Див. Тимковскій: Мое опредѣленіе на службу, «Москвитянинъ» 1852 р., ч. 20.

І наша українська вимова ще з найдавніших віків пішла по Росії, і кріпко почувалася сливе що й до XIX-го віку, чулась наша вимова не тільки в церкві, але й у мові московської інтелігенції.

Окрім усього цього українці занесли на Москву свої співи, і наше церковне співання скрізь було перейнято на Москві, і там воно лишилось аж до нашого часу. А в XVIII віці, за цариці Катерини, наші ж українці заснували й саме національне російське співання, куди вони поклали всю свою душу, викохану на українським ґрунті. Це були славні композитори-українці: *Дмитро Бортнянський* (1751 — 1825), родом з Глухова, що попав до Петрограду звичайним співаком, але його там зразу примітили й послали вчитись за кордон, і *Максим Березовський* (1745—1777), з Глухова, земляк Бортнянського, що вважається найпершим російським церковним композитором; обидва вони вчилися в Італії. Згадаю тут ще *Артема Веделя* († 1806 р.), теслярського сина з Києва; вчився в Київській Академії, і потім дуже вславився, як духовний композитор; до своїх церковних кантат він переніс багато з напіву українських пісень. Він довго працював у Москві, а потім вернувся додому. За якісь політичні справи, з наказу Київського губернатора, Веделя схопили й засадили в «смирительный домъ», де бідака й помер; похований він у Києві, в Кирилівському монастирі.

XI.

Загальний підсумок.

І в який бік життя московського ми не глянули б, скрізь у XVII та XVIII віці побачимо українців, го-

ловно духовних. Їх так часто кликали до Росії, що р. 1745-го встановили навіть для тих, кого викликали, постійну таксу прогонних від Києва.

Синод писав про це Київському митрополитові: «Понеже высланнымъ въ прошедшихъ годѣхъ изъ Києва, Чернигова, Бѣлагограда и изъ Переяславля іеромонахомъ и протчимъ духовнымъ персонамъ ко опредѣленію въ различныя въ Москвѣ и въ Санктпетербургѣ послушанія на подъемъ и путевое ихъ содержаніе и на наемъ подводъ давано бывало денегъ не по равному числу, того ради отнынѣ уравниенія ради приказали чинить по сему: которые когда изъ монашествующихъ позвани будутъ въ Москву или въ Санктпетербургъ какова либо ради знатнаго послушанія, напримѣръ въ Московскую Греко-Латинскую Академію въ проповѣдники или учителя, въ Троицкую же Сергіеву Лавру въ соборные, или въ намѣстника, келаря и казначея, а въ Александровскій монастырь въ намѣстника жъ или эконома и казначея, тѣмъ на подъемъ и путевое содержаніе и на подводы давать»... І була встановлена на це раз назавжди постійна такса: до Москви за 890 верстов «зимнимъ путемъ по 20 рублевъ, лѣтомъ для коляски по 28 рублевъ», до Петрограду за 1624 верстві взімку 36 карб. 50 к., літом 44 крб. 50 коп.*)

І українці невпинно їздили в Москву, і потроху переносили туди свою культуру. Вони доклали сил своїх на всім збудуванні нового московського життя: вони заклали там науку, вони повели літературу, вони утворили школу...

Самий навіть Петроград будували українці, як будували вони й північні канали...

*) Н. И. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 346.

Про український вплив на Москві ось що пише проф. П. А. Безсонов: «Пришельцы (малороссы) заняли здѣсь (въ Великороссіи) самыя видныя и вліятельныя мѣста, отъ іерарховъ до управленій консисторій, ими устроенныхъ, отъ воспитателей семьи царской до настоятелей монастырскихъ, до ректоровъ, префектовъ и учителей ими же проектированныхъ школь, до кабинетныхъ и типографскихъ ученыхъ, дѣлопроизводителей, дьяковъ и секретарей. Все почти подверглось ихъ реформѣ, по крайности неотразимому вліянію: богословское ученіе, исправленіе священнаго и богослужебнаго текста, печатаніе, дѣла раскола, церковная администрація, проповѣдь, храмовое, общественное и домашнее пѣніе, ноты, внѣшность архіерейскихъ домовъ, образъ ихъ жизни, экипажи и упряжь, одежда служителей, напр. пѣвчихъ, видъ и составъ школь, предметы и способы ученія, содержаніе бібліотекъ, правописаніе, выговоръ рѣчи устной и въ чтеніи (церковное мягкое *з* вмѣсто твердаго), общественныя игры и зрѣлища и т. д. и т. д.»^{*}) Коли сюди добавимо, що українці були парафіяльними, придворними, військовими та закордонними священиками, працювали місіонерами, законовчителями світських шкіл, экзаменаторами, перекладачами, іконописцями, граверами, — то це буде охоплювати ту велику культурну роботу, що її вели в Росії українці. . .

^{*}) Проф. П. А. Безсоновъ: Бѣлорусскія пѣсни, предисловіе, ст. VI, 1871 р.

ЛІТЕРАТУРА. Про вплив України на Москву кращі праці ось такі: П. Пекарскій: Представители Киевской учености въ половинѣ XVII ст. «Отеч. Зап.» 1862 р., кн. 2, 3 і 4. — Ив. Образцовъ: Киевскіе ученые въ Великоросіи, «Эпоха» 1865 р., кн. 1; проти українців. — С. Любимовъ: Борьба между представителями великорусскаго и малорусскаго направленія въ Великоросіи въ концѣ 17 и нач. 18 в. «Ж. М. Н. П.» 1875, кн. 8 і 9. — Архангельскій: Борьба съ католичествомъ и умственное пробужденіе Южной Руси къ концу XVI в. «Кіев. Стар.» 1886 р., кн. 5—6. — Його ж: Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Казань, 1913 р., особливо гл. II. — В. Эйнгорнъ: Книги литовской и Львовской печати въ Москвѣ, «Книговѣдніе» 1894 р., кн. 9—10. — Його ж: О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича, «Чтенія въ Моск. Общ. исторіи и древн.» 1893—94. — Пекарскій П.: Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, I т., Спб. 1862. — К. Харламповичъ: Малороссійское вліяніе на Великорусскую церковную жизнь, т. I., Казань, 1914 р.; на жаль, з цієї коштовної праці я не міг скористувати для своєї роботи. — Архангельскій: Очерки изъ исторіи западно-русской литературы XVI—XVII вѣка. М. 1888 р. — А. Пыпинъ: Исторія русской литературы, т. II, гл. 8—9, т. III, гл. 4, 6 і 8. — И. Шляпкинъ: Св. Дмитрій Ростовскій и его время. Спб. 1891 р., гл. 2, 3 й 4. — Н. Ѡ. Сумцовъ: О вліяніи малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. «Кіев. Стар.» 1895 р., кн. 12. — Мочульскій: Отношеніе ю.-р. схоластики XVII в. къ ложноклассицизму 18 в. «Ж. М. Н. П.» 1904 р., кн. 8.

Київ, 1917 р.

XVI.

ПРИСЯГА МОЛОДИХ НА ВІНЧАННІ.

Українська Церква, за довгі роки свого самостійного життя (кажу самостійного, бо канонічна залежність від патріарха Царгородського була в кінці тільки номінальною), витворила чи завела собі багато цікавих ознак, таких ознак, яких не знали інші православні церкви. Ці особливі ознаки витворилися в цілому житті нашої Церкви, — в Богослуженнях, в требах, в церковних звичаях, у святах і т. ін. Пильне око історика, що знає давнє життя нашої Церкви, знаходить такі самостійні ознаки на кожному кроці. Звичайно, ці окремішності церковні глибоко входять у народнє життя, народ до них звикає, і легко викоринити їх з Церкви не можна.

Загально думають, ніби теперішні богослужбові тексти — це якісь окаменілості, що вже готовими, в теперішній їх формі, давно-давно колись чи не спали з неба. А між тим це зовсім не так. Богослужбові та взагалі церковні наші тексти постійно мінялися, і майже ніколи не мали якоїсь міцної однастайности.

Беру, скажемо, обряд таїнства Шлюбу. Вже в старих грецьких текстах не знаходимо тут повної однастайности, — в одних текстах супроти других є відміни. По старих українських Требниках звичайно маємо два чини — чин Обручення (Заручення) і чин Вінчання (Шлюбу). По 93 правилу шостого Вселенського Собору хто заручився, той мусить і повин-

чатися; а коли б хто повінчався з дівчиною, що була вже заручена з іншим, той «да подлежит вині прелюбодіяння». У нас, в Україні, під багатьма впливами, все таки давалася воля молодим розійтися навіть по церковних Заручинах. Цівільні закони не були стійкими на цю справу; спочатку вони забороняли розходитися тим, хто вже заручився, але 1702 р. 3-го квітня дано молодим волю по Обрученні вінчатися чи розійтися. Року 1775-го російський Синод нарешті наказав з'єднати два чини — Заручення та Вінчання в один, і заборонив робити їх в різний час. Ця заборона йшла рішуче проти нашої церковної традиції.

В Україні в таїнстві Шлюбу довгий час не було єдності, як не було її і в інших православних народів. Великий організатор Української Церкви, митрополит Київський Петро Могила, скаржився в передмові до Требника 1646 р., що по наших Требниках нема єдності, а часом опущено в них найголовніше. «На око те побачиш, — каже він — Чительнику Освященний, коли поглянеш до Виленських та Острівських Требників, де в таїнстві Шлюбу або в Відправі Вінчання шлюбних слів, в яких згода молодих (а це є форма таїнства) виявляється, не положено; зачим розны і дивний питання бивають от священников, а подчас жадного питання не чинячи о шлюбованю, молитви тилько щегульніє над вступающими в малженство читают».

Петро Могила, щоб покласти край таким розбіжностям і щоб запровадити єдність в Українській Церкві, склав, на основі давніх грецьких, почасти латинських джерел свій славнозвісний Требник, що вийшов у світ з Київської печерської друкарні р.

1646-го, а до того був ухвалений на соборі в Києві. Требник цей прийняла не тільки Церква Українська, але й всі православні церкви.

Про деякі особливості в таїнстві Шлюбу по цьому Требникові я й хочу розказати.

«По святій Літургії, коли священник стоїть у Вівтарі, приходять молоді, що бажають заручитися, до церкви («на паперть»), і стають перед церковними дверима: молодий праворуч, молода ліворуч. Священик, облачений в епитрахиль та фелонь, виходить з Вівтаря, йде до молодих, бере з рук їхніх два персні, золотий та срібний, кладе їх на правім боці св. Трапези — срібний праворуч, золотий ліворуч, один близько одного. Вийшовши до молодих знову, ієрей тричі хрестить голови їхні. По цьому дає їм запалені свічки, вводить їх у церкву й ставить перед Святими Вратами, молодого праворуч, молоду ліворуч. Обкадивши їх навхрест і віддавши кадило, зараз питає спершу молодого „рѣскимъ (цебто українським) гъзіакомъ, глаголаъ:

Мѣшъ Їмкъ неѡмѣнный ѡ статѣчный ѡмысль зарѣчѣти себѣ тепѣрь тѣю Їмкъ, которѡю тѣтъ перѣдъ собою видишъ, въ стѣнѣ малжѣнскѣй, а гды томѡ часъ бѣдетъ, понѣти ѡи себѣ за малжѡнкѡ?

Молодий відповідає: Мѣю, велѣнный ѡче.

По цьому питає священник молоду.

Мѣшъ Їмкъ неѡмѣнный ѡ статѣчный ѡмысль зарѣчѣти себѣ тепѣрь тогѡ Їмкъ, которогѡ тѣтъ перѣдъ собою видишъ, въ стѣнѣ малжѣнскѣй, а гды томѡ часъ бѣдетъ, понѣти егѡ себѣ за малжѡнка?

Молодий відповідає: Мѣю, велѣнный ѡче.

По цьому священник знову питає молодого рѣскимъ
іазыкомъ:

Не шлюбовалась ѳншой котѳрой шлюбѣ малжѳнскогѳ?
Відповідає: Не шлюбовалемъ, велѣбный ѿче.

Потім питає молоду:

Не шлюбовалась ѳншомѣ котѳромѣ шлюбѣ малжѳнскогѳ?

Молода відповідає: Не шлюбоваламъ, велѣбный ѿче.

І знову питає втретє священник молодого:

Ѣбѣцѣшъ ѳмкъ комѣ ѳншомѣ шлюбѣ малжѳнскогѳ,
ѳпрѳчь тоѣн ѳмкъ, ажъ до ѣн смѣрти не шлюбѳватн?

Молодий відповідає: Ѣбѣцѣю, велѣбный ѿче.

І молоду по тому питає:

Ѣбѣцѣшъ ѳмкъ комѣ ѳншомѣ шлюбѣ малжѳнскогѳ,
ѳпрѳчь томѣ ѳмкъ, ажъ до ѣгѳ смѣрти не шлюбѳваты.

Молода відповідає: Ѣбѣцѣю, велѣбный ѿче.

А по цьому в Требнику читаємо (на ст. 398—399)
таку замітку: «Блюди и опасно сохрани сіє, о Ієрею!
Аще єдинъ отъ нихъ ничто же на твоя вопрошенія
отвѣщаєтъ, или аще речєтъ, яко не хощу, да ника-
коже дерзнешн обручити ихъ, но абіє престани, има
же повєли отити въ свояси. И сіє паки виждь и
сохрани, яко сія вопрошенія точію быти имуть, єгда
не абіє вѣнчаются новоневѣстными, но отлагаємо бы-
ваєтъ вѣнчаніє ихъ въ ино время. Єгда же абіє по
Обрученію и Вѣнчанію абіє бываєтъ, тогда сія вопро-
шенія не творить Ієрей, но точія по скончанію Обру-
ченія вопросы, яже предъ Вѣнчаніємъ, творить».

І по цьому починається чин Заручення.

«Коли ж молоді захотять вінчатися зараз по Зарученні, вони трохи відступають від Царських Врат «до паперти», поки серед Церкви поставлять стола. Перед столом стелиться на землі килим або яка інша нова й чиста тканина, на якій стоять молоді. Коли все це зроблено, то йде священник та диякон з кадиллом, а перед ними несуть свічку, до молодих, обкаджує їх, і веде їх до стола, а молодих провожають по звичаю друзі та рідня, а хор співає Псалом 127. Молоді підходять до стола й стають на килимі, молодий праворуч, молода ліворуч, лицем на схід. А священник входить у Вівтар, кладе вінці на хреста й бере їх (вінці та хреста) в ліву руку, а Євангелію в праву, виходить і кладе все на столі. Стає по цьому перед Св. Дверима коло стола і, ставши лицем до молодих, проказує їм повчальне шлюбне слово».

Це повчальне слово на Шлюбі звичайно проказувалося українською мовою; його видруковано в тодішній українській мові на л. л. 37—44 у львівськiм Требнику (православнiм) єпископа Арсенія Желиборського 1645 р.; слово змістовне й дуже гарне, дається справді розумна наука молодим. Між іншим, священник тут так навчає молодого: «Тымъ же способомъ ты, сыну милый, на тось повиненъ добре памятати, же малжонку свою маєшь мѣти за сполного и сердечного собѣ пріятеля и товариша, а не за невольницу и подножка, абовѣмъ не з ноги ти ви Богъ створиль, але з ребра, близко сердца будучого, абысья оттоль училь и зналь ви быти собѣ пріятелемъ сердечнымъ и оной щирую любовь з сердца показываль» (л. 41). Як бачимо, жінка високо ставилася в Україні вже тоді.

Закінчивши проповідь, питає священник молодого рѣскимъ ѣзъкомъ, глагола:

Мѣшъ, Їмкъ, волю дѣрвю ѿ непримѣшоню, ѿ постановленый ѣмыслъ понѣти собѣ за малжѣнкѣ тѣю имкъ, котѣрвю тѣтъ передъ собѣю вѣдишъ?

Молодий вѣдповѣдає: **Мѣю, велѣбный ѿче.**

І знову питає його священник:

Не шлюбѣалєсь ѿншой котѣрой вѣкры малжѣнскон?

Молодий вѣдповѣдає: **Не шлюбѣалємъ.**

Тоді священник, дивлячись на молоду, питає її:

Мѣшъ, Їмкъ, волю дѣрвю ѿ непримѣшоню, ѿ постановленый ѣмыслъ понѣти собѣ за малжѣнка тогѣ, Їмкъ, котѣрогѣ передъ собѣю тѣтъ вѣдишъ?

Молода вѣдповѣдає: **Мѣю, велѣбный ѿче.**

Знову питає її священник:

Не шлюбѣалєсь комѣ ѿншомѣ вѣкры малжѣнскон?

Молода вѣдповѣдає: **Не шлюбѣаламъ.**

По цьому в Требнику замітка (ст. 407—408): «Зри, о Іерею, и внимай опасно, аще женихъ или невѣста не отвѣщаєть ти на вопрошеніє твоє сіє, или єдинъ отъ нихъ речєть, яко не хочу, да никакоже дерзнеши вѣнчати ихъ, подъ изверженіємъ отъ сана твоего, но абіє престани и повели има ити въ свояси. Аще же къ всякому вопрошенію соизволителнѣ безъ прекословія отвѣщаєта оба, преднаписанное Послѣдованіє по указу все соверши».

Далі вже йде чин Вѣнчання.

В цьому Вѣнчанні маємо особливий звичай, якого не знали інші православні слов'янські церкви, — це обряд присяги молодих на вірність один одному.

Присягу цю до свого Требника митр. П. Могила взяв з західніх Требників; присяга ця відбувалася по молитві священника «Благословенъ еси, Господи Боже нашъ», перед словами: «Вѣнчається рабъ Божій».

В київськѣм Могилянськѣм Требнику 1646 р. на ст. 416—417 цей звичай присяги описано так:

«По молитвѣ же абіе Іерей, вземъ шуицею своєю десницу женихову, десницею же десницу невѣстину, и обоя сопрягъ въкупѣ, подемлеть епітрахила коонецъ паки обвязує крестаобразно, обвиваєть я (їх) тѣмъ, и сицѣ придержя, повелѣваєть има обѣтъ другъ другу творити предъ Богомъ, словеси сими, бракъ законный составляющими. Въ первыхъ женихъ по єдиному словеси, Іерею предвѣщающу, въ єже услышатися и отъ Іерея и отъ предстоящихъ, **свойствѣннымъ Рѣскимъ ѡзвѣкомъ** глаголетъ, рекшу Іерею: мовъ за мною:

Іа, ѡмкѣ, берѣ собѣ тебе, ѡмкѣ, за малжѡнкѣ и шлюбѣю тобѣ мѡлостъ, вѣрѣ ѡ счтѣвостъ малжѣнскѣю, ѡ ѡжѣ тебе не ѡпшѣѣ ѡжѣ до смѣрти, такѣ ми Бѡже, въ Трѡйци свѣтѡй єдѣнный, помози, ѡ всѣ свѣтѣи.

Скончавъ же сія, абіе Іерей невѣстѣ повелѣваєть глаголати, самъ предвѣщаѣя словеса сія, она же такожде уразумителнѣ да глаголетъ, въ єже и от Іерея и отъ предстоящихъ услышаннымъ быти глаголомъ ея, Іерею рекшу: мовъ за мною:

Іа, ѡмкѣ, берѣ собѣ тебе, ѡмкѣ за малжѡнка, ѡ шлюбѣю тобѣ мѡлостъ, вѣрѣ, ѡ счтѣвостъ ѡ послѣшенство малжѣнское, ѡ ѡжѣ тебе не ѡпшѣѣ ѡжѣ до смѣрти, такѣ ми Бѡже, въ Трѡйци свѣтѡй єдѣнный, помози, ѡ всѣ свѣтѣи.

Аще же сія без преткновенія оба изрекуть уразумителнѣ, Іерей шуицею придержа руцѣ юю (їхні), десницею благословляєть крестаобразно, глаголя: Єже Богъ сочета, человекъ да не разлучаєть. Се же рекъ, разрѣшаєть руцѣ юю, и испустивъ єпітрахиль, прежняя совершаєть молитвы.

Зри, о Іерею, и опасно сохрани. Аще єдинъ от новобрачныхъ предрѣченная обѣтовная словеса, без нихъ же законный бракъ составитися никакоже можетъ, да никакоже дерзнеши вѣнчати я, но абіє престани, има же въ свояси отити повели. Аще же оба изрекуть, вземъ святое Євангеліє, даждь има лобзати є, первѣє жениху, потом же невѣстѣ». По цьому йде далі Вѣнчання.

Так відбувається звичай присяги молодих на Вѣнчанні. Звичай цей у давній Українській Церкві був у надзвичайній повазі, — без нього Вѣнчання не рахувалося законним. В Метриці Шумлянського 1687 р., в кінці четвертої книги приведено цю саму присягу, а під нею замітка: «Без сея же присяги малженство важное быти не можетъ», цебто проводиться та сама думка, що й у Требнику 1646 року.

Цей обряд присяги знаходимо по всіх давніх українських Требниках, з 1646 р. починаючи, як київських так і львівських (я переглянув їх декільки десятків у Львівському Національному Музеї); в Требниках московських цієї присяги нема.

Пізніше, з р. 1720-го, з наказу царя Петра I, російський Св. Синод почав пильно доглядати, щоб у київських церковних книжках не було ніяких відмін супроти книжок московських*); «церковныя старыя книги — наказував суворий цар друкарням

*) Докладніше про це див. Ів. Огієнко: Історія українського друкарства, т. I, ст. 279—295. Львів, 1925 р.

київській та чернігівській — для совершеннаго согласія съ великороссійскими, съ такими жъ церковными книгами справливать прежде печати съ тѣми великоросскими печатми, дабы никакой разни и особаго нарѣчія въ оныхъ не было; а другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ ни новыхъ изданей, не объявлять объ оныхъ въ Духовной Коллегіи, и не взявъ отъ оной позволенія, въ тѣхъ монастырехъ (в друкарняхъ київській та чернігівській) не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой въ Церкви Восточной противности и съ великороссійскою печатью несогласія произойти».

Ось оцей наказ 5 жовтня 1720 р. і був реальним початком нищення особливих звичаїв в Українській Церкві. З цього часу Требники друкуються в Україні вже по московських зразках, — і з них зникає такий важливий у нас обряд присяги молодих на Вінчанні. Але в Требниках львівських, куди не міг досягти суворий Петрів розпорядок, цей звичай полишився аж до сьогоднішнього дня, — в Галичині й сьогодні під час Вінчання молоді присягають.

Проте, не дивлячися на царський наказ, в Україні довго ще, аж до середини ХІХ-го віку, по глухих закутках таки відбувався обряд присяги на Вінчанні. Народ пам'ятає цей звичай ще й сьогодні. І цікаво, що коли припинився вплив московського Св. Синода, обряд присяги на Вінчанні стихійно відновився на Волині. І тепер часто народ вимагає від волинського священника: «Вінчайте дітей наших з присягою, щоб подружжя міцніше було!»

Як бачили ми, і запитання молодим, і присяга — все відбувалося в українській мові. Красномовний доказ, що українська мова вдавнину була вже мовою церкви.

Подам іще приклад, — як у давнину проголошувалися в церкві шлюбні заповіді. В Метриці (православній) єпископа Йосифа Шумлянського 1687 р. форма заповіді така: По Літургії священник оголошує своїм парохіянам: «Ведлугъ давного звичаю и постановеня церковного доношу милостямъ вашимъ, наймилшій мои парохіане, до вѣдомости, ижъ шляхетный, — албо славетный, албо тежъ pracowитый младенець, албо вдовецъ — на имя. . . шляхецтвомъ або прозвискомъ той а той, з того а того мѣста або села, сынъ того а того, хочеть собѣ поняти въ станъ малженскій панну — албо вдову — на имя (также и оную треба прозвискомъ именовати). Кто бы зналъ межи тыми особами яковоє средство, повиновацтво албо яковую перепону, прощу и жадаю — донесѣте мнѣ о тымъ вѣдати, а то естъ першая церковная заповѣдь. — Тымъ же способомъ чини и другую и третюю».

В Требнику, що виданий в київо-печерській друкарні за благословенням архимандрита Печерської Лаври Іосафа Кроровського (1697—1709) форма заповіді така: «По божественной Літургії абіє прежде Отпуста, Іерей, ставъ на амбонѣ, аще рускимъ языкомъ люди да наминаєть: Вѣдомо да будетъ всѣмъ вамъ, православній христіане, которіи тутъ, въ томъ дому Божіимъ обещными есте, ижъ Имярекъ младенець, Имярекъ, Панна, з того и того дому, и Парохіи, за помочю Божією, замышляють въ станъ малженскій вступити. Протожъ наминаємъ васъ всѣхъ в'обецъ и когождо зособна, абы, если кто вѣдаєть якую покровность, албо повиновацтво, албо духовный звязокъ, албо якую колвекъ иншую перешкоду между ними быти, которая бы имъ зъ собою въ малженство вступити забороняла, оную зъ повин-

ности намъ яко найрихлѣй ознаймили, и о томъ на-
поминаемъ разъ першій албо другій албо третій»
(примірник львівського Національного Музею №368
л. 112 б.; у цім Требнику є й присяга молодих).

Це, що я розповів тут, нехай стане нам красно-
мовним прикладом, що при сьгоднішніх перекла-
дах богослужбових книжок на українську мову не
можна додержуватися, як то в нас роблять, тільки
теперішніх московських синодальних видань. Вдав-
нину ми мали свій український повний круг бого-
службових книжок, і тільки їх ми й повинні три-
матися при наших перекладах.

20. X. 1925. Національний Музей у Львові.*)

*) Видруковано було в «Духовній Бесіді» 1925 р. ч. 22.

XVII.

СТАРА ФОРМА ПРИСЯГИ НА ВІНЧАННІ.

Бережімо свої українські церковні звичаї.*)

Широке наше громадянство звичайно дуже мало уявляє собі розуміння самостійної церкви в її цілому житті. У нас панує думка, що коли в якійсь церкві відправляють ту чи ту Службу українською мовою, то вже тим самим і Церква Українська. Погляд такий дуже пeverховний і зовсім не відповідає історичній правді.

Ще на весні нашої революції, в січні 1918 року запрошено мене, тоді приват-доцента Університету св. Володимира, прочитати виклад на I Всеукраїнським Церковнім Соборі в Києві про Українську Церкву. Я охоче прийняв це приємне мені запрошення Всеукраїнської Церковної Ради, і 13 січня н. ст. прочитав численним учасникам Собору двогодинний виклад. Тоді я вперше голосно на цілу велику Україну накреслив свій план «Відродження Української Церкви» (така була тема мого реферату), і тоді я вперше також голосно сказав, що ми потребуємо найбільше *дерусифікації* нашої церкви, цебто відродження *цілої* тієї Церкви, що вже була в нас. Звати це «українізацією» церкви — то значить не розуміти справи, і один процес — ясний, церковний і канонічно чистий, замінювати другим процесом, в яким люди злої волі легко добачують політичні цілі.

*) «Наша Культура» 1936 р., кн. 11, листопад.

І оце минає вже багато літ з того часу. В міру своїх сил я не мало працював для поширення ідеї відродження Української Церкви, і в першу чергу — дерусифікації її. А сьогодні можна знову голосно запитати: чи ж широке наше громадянство пересяклося ідеями необхідності відродження своєї Церкви в цілому, чи воно їх дійсно глибоко розуміє? Чи воно знає життя нашої Церкви й до її обмосковлення? На жаль, мушу рішуче ствердити, що справа ця мало пішла далі від того, якою була вона в 1918 році. . . Звичайно, багато причин на те було, але не все причин слušних. . .

Навіть «українізувавшись», ми дивимось на свою церкву головно через російські окуляри. Всеукраїнська Церковна Рада в Києві, як знаємо, попереклала різні Богослужбові книжки на українську мову. Але. . . доля пожартувала з їхньої праці: переклади зроблено не з своїх колишніх книжок, але з «чинів» московських. Цебто: вбрали москаля в українську одєжу. . .

І сьогодні широке українське громадянство наче й не знає, що Українська Церква здавна має свої власні Богослужбові книжки, власні «чини», часом дуже відмінні від чинів московських. Приєднавши Українську Церкву до своєї, московський уряд силою заборонив нам уживати власних Богослужбових книжок, накинувши нам книжки московські. І цих чужих книжок ми вживаємо ще й тепер, хоч революційна завірюха давно вже й сліди замела по тих, що палили стародавні Богослужбові книжки українського видання.

Одна церковна книга заслуговує особливої уваги кожного церковного діяча, кожного українського священника — це т. зв. Требник. І досі по всіх наших цер-

квах уживають тільки Требників російських, а про наш власний український Требник, напр. 1646 р., що його видав митрополит київський Петро Могила, ми зовсім забули... Його не тільки не перекладено, але й взагалі не переведжено, навіть добре не досліджено з українського погляду. І через це ми так мало знаємо про свої власні обряди, про свої власні колишні церковні звичаї.

Треба сказати, що збереглося багато й інших Требників, не тільки друкованих, але й писаних, в яких постійно маємо ті або ті особливі українські церковні звичаї. На жаль тільки, усе це лежить у нас неораним полем, ніяких докладніших дослідів у цій справі не зроблено. А коли що тут і зачинається, то ці наші давні звичаї рівняють зо звичаями. . . московськими; і звичайно їх відкидають, бо в московських Требниках нема їх. . .

А треба сказати, що широкий загаль українського селянства ще не стратив остаточно пам'яті про власні колишні церковні звичаї, і частенько просить своїх отців духовних відслужити їм такі треби, яких ті й не знають, бо їх нема в сучасних російських виданнях Требника.

Щоб довести правдивість вище сказаного, подам тут деякі відомості з чину Шлюбу з українських Требників. У своїй статті: «Присяга молодих на вінчанні» загальні відомості в цій справі я вже подав був. Справа в тім, що наші українські Требники з XVI—XVIII віків, як писані, так і друковані, звичайно мають деякі місця в чині Обручення та в чині Вінчання молодих також українською мовою; це будуть обіцяння та присяга (шлюб) молодих на додержання вірності один одному. Я переглянув багато

найрізніших українських видань, і скрізь у них бачив цю присягу тільки українською мовою.

А ось випадково знайшов я рукописного Требника з Полісся, писаного не одного часу — частина його десь із кінця XVI віку, частина — з другої половини віку XVII-го. У давнішій частині вміщено й два чини: «Чинъ Обрученію» та «Чинъ Вѣнчанію». Безумовно, ці Чини або походять іще з часу до Могилянського, або взагалі подають трохи інший Чин. На жаль тільки, мій Поліський рукопис — це Малий, цебто скорочений Требник, в яким пояснень (рубрики) подано дуже скупо.

Починається чин Вѣнчання (по Обрученні) в Поліським Требнику так: «Входять младенець и девица съ дружинами своїми въ церковь». У кого з нас не повстає перед очима така мальовнича картина приходу чи приїзду до церкви молодих в оточенні своїх друзів, про що тут коротко зазначається: «съ дружинами своїми»! Ще один доказ на те, що давні Богослужбові книжки наші справді відповідають сьогоднішнім церковним народнім обрядам.

«К ним же ієрей обычно напоменне рекъ», — читаємо далі. Дійсно, як знаємо, перед початком Вѣнчання (по Зарученні) в нашій Церкві постійно говорилося відповідно слово, зразки яких живою мовою пізніш попали навіть до друкованих Требників. Через це в нашій рукописній Требнику це Слово назване «обичним».

По цьому зараз же відбувається Вѣнчання: «По семь прїимъ вѣнецъ, вѣнчасть жениха первѣе, глаголя: Вѣнчається рабъ божій» і т. д. (а в Требнику П. Могили 1646 р. перше присяга молодих, а вже потім Вѣнчання). А далі йде надзвичайно цікава присяга молодих один одному на вірність.

«Та ж въздав руцѣ ихъ правы, — читаємо в Польськѣм Требнику, — в лѣвья ж давъ свѣща, глаголетъ жениху, а онъ іерея наслѣдуя, то ж глаголетъ: Я (имя рекъ) беру тебе собѣ за одноу власную а правдивую жону і помощницу, а шлюбую тебѣ часу щасливого и нещасливого никгда не опускаати до смерти моеѣ ал'бо твоеѣ; так ми пане Боже помози и всѣ святыи». По тому цілує Євангелію й хреста. «Тое ж и дѣвица маєть мовити за іереом».

Ця форма присяги (шлюбу) надзвичайно цікава, бо вона виразно свідчить, як у той час, в кінці XVI — на поч. XVII віку дивилися на саму істоту шлюбу. «Я беру тебе за помощницу»*), присягав тоді молодий, так само й вона присягала йому: «Я беру тебе за помощника». Ото ж сходяться двоє молодих і присягають один одному як рівний рівному, сходяться на те, щоб ціле життя допомагати один одному, і присягають не тільки на це, але й на те, що «часу щасливого й нещасливого ніколи не опускатиму тебе до смерти моєї або твоеї». . . Це вже високе, зовсім культурне розуміння як самої істоти ніколи нерозірвального шлюбу, так і найголовніших обов'язків чоловіка й жінки. А це все свідчить і про високу культуру нашого народу в тодішній час.

В православнім Требнику єпископа львівського Арсенія Желиборського з 1645 р. знаходимо дуже змістовне Слово молодим на Вінчанні, а в нім на л. 41 читаємо: «Тимъ же способомъ ты, сыну милый, на тось повиненъ добре пам'ятати, же малжонку свою мазшь мѣти за сполного и сердечного собѣ пріятеля и товариша, а не за невольницу и под-

*) Пор. книгу Буття II, вірш 18: «І сказав Господь Бог: Не добре чоловікові бути самому; сотворімо йому таку помічницю, щоб до пари була йому».

ножка, абовѣмъ не з ноги ти ви Богъ створиль, але з ребра, близко сердца будучого, абисся отоль училь и зналь ви быти собѣ приятелемъ сердечнымъ и оной щирую любовь з сердца показываль». Оце вам правдивий малюнок, як за давніх часів ставилися до жінки в Україні. І цей високо-культурний погляд відбився навіть, як бачимо, в наших тодішніх церковних книжках. Тепер у книжках цих цього вже нема. . .

До друкованих українських Требників увійшла трохи інша форма присяги, переважно та, яку поширив могилянський Требник 1646 р.; в нім на стор. 417 читаємо: «Женихъ, свойственнымъ Рускимъ языкомъ глаголетъ, рекшу Іврею: мовъ за мною: Я (имя рекъ) беру собѣ тебе (имя рекъ) за малжонку и шлюбую тобѣ милость, вѣру и учтивость малженскую, а ижъ тебе не опущу ажъ до смерти, такъ ми Боже, въ Троици святой единый, помози и вси святые». Так само присягає й молода, але до її присяги вже додано речення: «шлюбую тобѣ милость, вѣру, оучтивость и *послушенство* малженское». Погляд на жінку, як бачимо, трохи змінений.

Оця присяга молодих на Вінчанні жила в Українській Церкві аж до часу, поки російський уряд не заборонив друк осібних українських Богослужбових книжок (5 жовтня 1720 р.), а частинно жила вона й до кінця XVIII віку.*) Уже ця сама присяга молодих живою мовою — красномовний доказ, що українська мова вдавнину була таки мовою церкви.

*) Згадка про присягу, шлюб, з польського (*ślub*) широко позосталася в Україні ще й тепер у виразі «шлюб брати» (вінчатися). Таким чином народ присязі надав такого важливого значення, що навіть ціле таїнство Вінчання зве Шлюбом, цебто присягою.

Викинена силою в Україні, ця присяга ще й досі живе в Галичині, в церкві греко-уніятській. В 1925 р. у Львові вийшов Требник, що опрацював його свящ. Тит Мишковський; на жаль, тут уже присягу перекладено*) на церковно-слов'янську мову (з українського тексту Петра Могили): «Азь (имя рекъ) повмлю тебе (имя рекъ) въ жену, и обѣщаваю тебѣ любовь, вѣру и чesность супружескую, и яко не имамъ оставити тя даже до смерти, тако ми, Боже, помози и вси святіи» (ст. 69). Так само перекладено тут або взято з московських текстів і всі інші місця, що від віків читалися в україн. Церкві живою мовою.

Те, що я розповів тут, нехай стане нам красномовним прикладом, що при сьгоднішніх перекладах чи опрацюваннях Богослужбових книжок на українську мову не можна додержуватися, як то в нас роблять, тільки теперішніх російських т. зв. «синодальних» видань. В давнину ми мали свій український повний круг Богослужбових книжок, і цього ніколи не повинні ми забувати. Не повинні забувати також і того, що ми мали свій власний цілий церковний уклад, сильно відмінний від укладу московського: свій спис святих, своє розуміння церковного права.

Свої власні звичаї більш заохочують людність до церкви, міцніш зв'язують їх із нею, самій же церкві нічим не шкодять. »*In una fide* — писав Григорій Двоєслов (Migne, т. 77, ст. 437) *nihil officit sanctae ecclesiae consuetudo diversa*« (при одній вірі різний звичай нічого не шкодить святій церкві). Отож — плекаймо свої українські церковні звичаї!

*) Пор. у Требнику Петра Могили 1646 р., стор. 417: «Женихъ свойственнымъ Русскимъ (цебто українським) языкомъ глаголетъ».

XVIII.

ПОРЯДОК СВ. ПРИЧАЩЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВІ.

Греко-уніятська церква довгий час мала церковні звичаї зовсім такі, як і православна українська церква. Цілі віки різниця між сими церквами була тільки в тому, що уніятська церква визнавала папу римського своїм головою, чого не визнавала церква православна. І тільки за останнє століття греко-уніятська церква стала сильно католичитися, невпинно переймати звичаї римо-католицької церкви й забувати свої споконвічні православні українські обряди.

Серед цих звичаїв забула вже греко-уніятська церква й свій давній порядок Святого Причащення, замінюючи його на порядок римо-католицький. Маю на увазі зовсім нову звичку в греко-уніятській церкві, — під час Святого Причастя не причасники підходять стоячи до священника, а навпаки: священник підходить до кожного зокрема причасника, що стоять навколішках.

З найдавнішого часу, як то знати з позосталих рукописних Службеників та з стародавніх образів, у Православній Українській Церкві все був звичай причащатися стоячи: священник з Чашею стоїть у Святих Вратах, а до нього побожно підходять поодиноці причасники, склавши руки навхрест на грудях. Клирики, чи взагалі дві старші поважні особи тримають великого покрову так, що він знаходиться під святою Чашею й під підборіддям причасника, — в разі чого Святі Дари впали б на Покров. По Причасті священник пильно витирає Покрівцем уста при-

часникові. В греко-уніятській церкві всі ці стародавні звичаї вже викидаються й замінюється їх на звичаї римо-католицькі: тут причасник стоїть навколішках, а священник підносить йому Святі Дари.

Для вірних Української Православної Церкви мають особливу обов'язуючу силу власні стародавні звичаї; на наше щастя, ми про них досить докладно знаємо з своїх стародрукованих Службеників, а особливо з православного Службеника, що вийшов із Стрятинської друкарні, в 1604 році.

На одному з Соборів в Бересті, десь в 1594 р., зібралися були всі українські православні архиєреї (унії тоді ще не було). В числі інших питань обміркували й справу церковних звичаїв та богослужбових книжок, у чім не було тоді єдності. Архиєреї постановили, щоб справою виправлення й видання вірних церковних книжок зайнявся львівський єпископ Гедеон Балабан, найбільш освічений ієрарх того часу.

Виконуючи постанову Собору, єпископ Балабан заклав у місті Стрятині на Бережанщині відповідну школу, а при ній друкарню. Першою працею, яку зробили видатні вчителі під проводом єпископа Балабана, був Службеник: Балабан зібрав багато старих Службеників і на їх основі склав дуже добру книжку для вжитку Української Церкви. Цікаво, що до цього Службеника Балабан уніс також ті українські звичаї, що були в нас з давнього часу. І цей виправлений Службеник вийшов із Стрятинської друкарні 22 січня 1604 року.

Стрятинський Службеник 1604 р. в цілیم православнім світі користався великою повагою, — з нього правила Служби православні й навіть уніяти аж до останнього часу. Його багато разів передруковували

в Києві та Львові, його ж передрукував і славний митрополит наш Петро Могила в Києві.

Порядок Святого Причащення в нашій церкві має зрозуміле величезне значення. А в теперішній час і в церковній літературі, а ще більше в самому житті провадяться безконечні сперечення між православними та уніятами за зміст цього порядку. Щоб допомогти тим, хто хоче дотримуватися стародавнього українського порядку Святого Причащення, подаю тут відповідні виписки з л. л. 165—167 львівського Службеника 1646 року; подаю також і український переклад. Порядок (чин) дуже докладний, — не забуто навіть довгих українських вусів!

Оригінал 1646 року церковно-слов'янський:

Діаконъ отверзасть Двери св. Олтаря.

Іерей же, поклонься единою низко, вземлетъ св. Потиръ со благоговѣніемъ, и дасть Діакону; онъ же, вземъ и отъ руку его, приходитъ и станеть во св. Дверехъ, и, поднесъ и обѣма руками, глаголетъ къ *предстоящимъ* людемъ велегласно: «Со страхомъ Божіимъ»... .

И бываетъ причащеніе общесъ сичевымъ образомъ... Діакону ставшу въ Царскихъ Дверехъ и возгласившу: «Со страхомъ Божіимъ»... ., Іерей вземлетъ отъ него св. Чашу и, ставъ самъ посередъ Царскихъ Дверей, обѣма руками благоговѣйно божественную держить Чашу. Причаститижеся хотящии приступають близу, и, *ставше* чинно, глаголють вси, провождающу имъ Іерею тропари сія: «Вѣрую, Господи, и исповѣдую»... . И ударяетъ Іерей десницею перси своя единою, и съ нимъ вси причаститися имущии, глаголю-

ще: «Помяни мя, Господи, егда прїидеши въ Царствїи си». Вторицею же біюще перси, глаголють: «Помяни мя, Владыко, егда прїидеши въ Царствїи си». Третицею же ударяюще перси, глаголють: «Помяни мя, Святыи, егда прїидеши въ Царствїи си». И абїе молитву сію: «Владыко Человѣколюбче»...

По скончанїи же сихъ Молитвъ, приходитъ единъ по единому со всякимъ благоговѣнїемъ и страхомъ Божїимъ, со умиленїемъ же, и аще мощно, и со слезами, и каждо ихъ покланяется единости до земля, и воздвигся, слагаетъ руцѣ крестообразно къ персемъ, и лобзаетъ прежде честный Крестъ. Поддержавши же великій Покровецъ клирици подъ св. Чашею, подлагаютъ причаститися хотящому Покровецъ под браду, онъ же, отверзъ уста своя благолѣпно (и аще усы великіе имать, прежде да скрутитъ я, еже никакоже омочитися имъ въ божественной Крови) и очима горѣ зря, со вѣрою и страхомъ прїемлетъ божественныя Тайны отъ руки Іерейскїя.

Іерей, коегождо ихъ причащая, глаголетъ: «Честныя и святыя и пречистыя Плоти и Крове Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа причащается рабъ Божїи (имя рек) въ оставленїе грѣховъ своихъ и въ жизнь вѣчную». И отираетъ устѣ его св. Покровцемъ, онъ же лобзаетъ край св. Чаши, Іерею глаголющу: «Се прикоснуса устамъ твоимъ, и отиметь беззаконїя твоя, и грѣхи твоя потребить». Причастникъ же, поклонься со благоговѣнїемъ низко, отходитъ, внутрь душа своя хваля и благодаря Бога о толицей благодати, вѣ же сподобися».

Український переклад:

Диякон відчиняє Двері св. Вівтаря.

А священик, низько вклонившись один раз, бере св. Чашу з побожністю й передає дияконові; а той, узявши її з рук його, приходить і стає в св. Дверях, і, піднявши її обома руками, виголошує до людей, що *стоять*: «Зо страхом Божим»...

І відбувається загальне причащення таким чином... Як диякон стане в Царських Дверях і проголосить: «Зо страхом Божим»..., священик бере від нього св. Чашу і, ставши сам серед Царських Дверей, обома руками побожно держить божественну Чашу. А причасники підходять ближче, і *ставши* пристойно, проказують усі за священиком оці тропарі: «Вірую, Господи, й ісповідую»... І вдаряє священик правою рукою в груди свої один раз, а з ним усі, що мають причащатися, проказуючи: «Пом'яни мене, Господи, як прийдеш до Царства Свого». Ударяючи другий раз в груди, проказують: «Пом'яни мене, Владико, як прийдеш до Царства Свого». Третій раз ударяючи в груди, проказують: «Пом'яни мене, Святий, як прийдеш до Царства Свого». І зараз отсю Молитву: «Владико Чоловіколюбче».

По закінченні Молитов цих, підходять причасники один по одному з великою побожністю та страхом Божим, з розчуленням, а коли можна, то й із слізми, і кожний з них вклоняється один раз до землі, а піднявшись, складає руки навхрест на грудях, і перше цілує св. Хреста. А клирики, що тримають великий Покрівець під св. Чашею, підкладають Покрівця під бороду причасникові, а той, відкривши свої уста пристойно (а коли має довгі вуси, нехай перше підкрутить їх, щоб жодним способом не вмо-

чилися в божественній Крові) і дивлячися вверх, з вірою й страхом приймає божественні Тайни з рук іерейських.

Священик, причащаючи кожного з них, промовляє: «Чесного, святого й пречистого Тіла й Крови Господа Бога й Спаса нашого Ісуса Христа причащається слуга Божий (ім'я) на відпущення гріхів своїх і на життя вічне». І витирає уста його св. Покрівцем, а той цілує край св. Чаші, як священик проказує: «Це торкнулося уст твоїх, і згладить беззаконства твої і гріхи твої знищить». А причасник, з побожністю низенько вклонившись, відходить, у душі своїй хвалячи й дякуючи Богові за таку велику ласку, якої сподобився».

Варшава, 12-го вересня, 1929.*)

*) Вперше видруковано в «Віснику», Вінніпег Ман., Канада, ч. 22 за 15 листопада 1930 р.

З М І С Т П. Т О М У :

X. На світанку боротьби проти нового стилю.	3—17
XI. Приєднання Церкви Української до Московської в 1686 р.	19—74
I. Поділ східнослов'янської Церкви на дві митрополії.	21
II. Польські утиски кидають Україну до Москви.	24
III. Українські верхи боялися Москви.	26
IV. Заслуги східної Церкви в Україні.	29
V. Церковний бік поєднання України з Москвою 1654 р.	33
VI. Митрополит С. Коссів.	36
VII. Діонисій Балабан.	40
VIII. Московська спроба поставити свого митрополита.	44
IX. Зміцнення московських впливів.	47
X. Собор 1666—1667 р. р. Руїна України.	49
XI. Гетьман Самойлович і патріарх Яким.	52
XII. Єпископ Гедеон кн. Четвертинський.	57
XIII. Вибори митрополита Гедеона.	59
XIV. Присяга Гедеона в Москві.	63
XV. Останній акт трагедії.	66
XVI. Москва всіх одурила.	71
XII. Обмосковлення Української Церкви.	75—103
I. Нівеляційна московська церковна політика.	77
II. Знищення незалежності Української Церкви.	82
III. Знищення соборноправности Української Церкви. — Церква в неволі.	85
IV. Понищення національних окремішностей Української Церкви.	90
V. Переслідування Українського духовенства.	97
VI. Розмосковлення Української Церкви.	102
XIII. Як цариця Катерина обмосковлювала Церкву Українську.	105—125
I. Нищення України.	107
II. Нищення української освіти.	109
III. Русифікація Київської Академії.	112
IV. Боротьба за церковні землі.	117
V. Відібрання церковних земель.	122

XIV. Як Москва знищила волю друку Києво-Печерської Лаври. 127—141

XV. Вплив Української Церкви й культури на Московську. 143—190

- I. Низький рівень московської культури. 145
- II. Українці закладають школи на Москві. 151
- III. Українські книжки на Москві. 156
- IV. Широкий український культурний вплив. 159
- V. Український вплив на московську літературу. 163
- VI. Граматичні українські впливи. 168
- VII. Українці на Москві в XVIII в. 171
- VIII. Український вплив на російські школи. 175
- IX. Чужі мови. — Катехизис. — Справщики. 180
- X. Українська вимова. — Спів. 184
- XI. Загальний підсумок. 187

XVI. Присяга молодих на Вінчанні. 191—203

XVII. Стара форма присяги на Вінчанні. —
Бережімо свої українські церковні звичаї. 205—214

XVIII. Порядок Св. Причащення в Українській
Православній Церкві. 215—222

Адреса издавництва :

Jurij Tyščenko, nakladatelství, Praha II., Žitná 13
Protektorat Böhmen und Mähren